

UNIVERZITA KOMENSKÉHO V BRATISLAVE
FAKULTA MATEMATIKY, FYZIKY A INFORMATIKY

ROZPOZNÁVANIE REČI V ZJEDNODUŠENOM
ANGLICKOM JAZYKU PRE ÚČELY ROBOTICKEJ
APLIKÁCIE
BAKALÁRSKA PRÁCA

2019
DÁVID ŠUBA

UNIVERZITA KOMENSKÉHO V BRATISLAVE
FAKULTA MATEMATIKY, FYZIKY A INFORMATIKY

ROZPOZNÁVANIE REČI V ZJEDNODUŠENOM
ANGLICKOM JAZYKU PRE ÚČELY ROBOTICKEJ
APLIKÁCIE
BAKALÁRSKA PRÁCA

Študijný program: 2511 Aplikovaná informatika
Študijný odbor: Aplikovaná informatika
Školiace pracovisko: Katedra aplikovanej informatiky
Školite : prof. Ing. Igor Farkaš, Dr.

Bratislava, 2019
Dávid Šuba

Univerzita Komenského v Bratislave
Fakulta matematiky, fyziky a informatiky

ZADANIE ZÁVEREČNEJ PRÁCE

Meno a priezvisko študenta: Dávid Šuba
Študijný program: aplikovaná informatika (Jednoodborové štúdium, bakalársky I. st., denná forma)
Študijný odbor: aplikovaná informatika
Typ záverečnej práce: bakalárska
Jazyk záverečnej práce: slovenský
Sekundárny jazyk: anglický

Názov: Rozpoznávanie reči v zjednodušenom anglickom jazyku pre účely robotickéj aplikácie
Speech recognition in simplified English language for a robotic application

Anotácia: V interakcii človeka s robotickým systémom vzniká prirodzená potreba komunikovať v prirodzenom jazyku, často v nejakej konkrétnej doméne. V súčasnosti existuje niekoľko systémov, najmä pre angličtinu, ktoré sa dajú pre taký účel použiť, prípadne dotrénovať pre potreby užívateľa s cieľom maximalizovať presnosť rozpoznania slov, nezávisle od hovoriaceho.

Cieľ:

1. Naštudujte si problematiku rozpoznávania reči, princíp skrytých markovovských modelov a umelých neurónových sietí, a oboznámte sa so systémom HTK Toolkit.
2. Dotrénujte a otestujte systém HTK na vami pripravenej dátovej množine (oznamovacie a príkazové anglické vety týkajúce sa opisu objektov na scéne, viacero hovoriacich).
3. Doprogramujte potrebné skripty potrebné pre nasadenie systému do prevádzky.

Literatúra: Jurafsky D., Martin J. (2008) Speech and Language Processing, Pearson International Edition.
HTK Toolkit, Cambridge, UK, <http://htk.eng.cam.ac.uk/>

Vedúci: prof. Ing. Igor Farkaš, Dr.
Katedra: FMFI.KAI - Katedra aplikovanej informatiky
Vedúci katedry: prof. Ing. Igor Farkaš, Dr.
Dátum zadania: 24.10.2018

Dátum schválenia: 24.10.2018

doc. RNDr. Damas Gruska, PhD.
garant študijného programu

.....
študent

.....
vedúci práce

estné prehlásenie: estne prehlasujem, že som túto bakalársku prácu vypracoval samostatne s použitím uvedenej literatúry.

V Bratislave d a:

.....

Dávid Šuba

Poďakovanie: Chcel by som sa poďakovať môjmu školiteľovi prof. Ing. Igorovi Farkašovi, Dr. za možnosť venovať sa tejto zaujímavej téme a ochotu pomôcť, keď som potreboval. Taktiež ďakujem všetkým, ktorí mi poskytli potrebné zvukové nahrávky. V neposlednom rade chcem poďakovať mojim spolubývajúcim, ktorí so mnou mali trpezlivosť, keď som aj v neskorých nočných hodinách testoval systém.

Abstrakt

Bakalárska práca sa venuje rozpoznávaniu reči pomocou skrytých Markovovských modelov. Je tu popísaná teória okolo danej problematiky a navrhnutý rozpoznávací systém pomocou nástroja HTK, ktorý je natrénovaný a otestovaný na vlastnej dátovej množine. Systém je zameraný na niekoľko typov anglických viet, ktoré slúžia ako povely robotickému zariadeniu. Zaoberá sa tiež rôznym experimentom na zvýšenie úspešnosti rozpoznávania.

Ďalej je tu popísaná aplikácia, ktorá detekuje reč zo zvukového signálu a používa natrénovaný systém na rozpoznanie povelov. Aplikácia zabezpečuje komunikáciu medzi používateľom a robotickým zariadením a umožňuje upravovať parametre detekcie reči.

Kľúčové slová: rozpoznávanie reči, HTK, skryté markovovské modely, detekcia reči

Abstract

Bachelor thesis deals with the speech recognition based on hidden Markov models. There is described theory around given issue and designed recognition system by means of HTK toolkit, which is trained and tested on own dataset. System is focused on several types of english sentences, which serves as commands for robotic device. It also deals with different experiments for increasing successfulness of recognition.

Furthermore there is described application, which detects speech from audio signal and uses trained system for commands recognition. Application covers communication between user and robotic device and allows adjusting parameters of speech detection.

Keywords: speech recognition, HTK, hidden Markov models, speech detection

Obsah

Úvod	1
1 Úvod do problematiky	3
1.1 Úvod do rozpoznávania reči	3
1.1.1 Typy rozpoznávania	4
1.2 História	5
1.2.1 Zatiažky	5
1.2.2 Dynamic time warping	6
1.2.3 Skryté Markovovské modely	6
1.2.4 Neurónové siete	7
1.3 Podobné práce a systémy	8
2 Spracovanie signálu	9
2.1 Hammingovo okienko	9
2.2 Lineárne prediktívne kódovanie	10
2.3 Melove keprálne koeficienty	11
2.4 Analýza signálu za účelom detekcie reči	13
3 Skryté markovovské modely	14
3.1 HMM a rozpoznávanie reči	17
3.2 Výstupné rozloženie pravdepodobnosti	18
3.3 Inicializácia HMM	18
3.4 Trénovanie HMM	19
3.5 Viterbiho algoritmus	21
4 HTK	23
4.1 HTK toolkit	23
4.2 Podobné nástroje	24
4.3 Inštalácia HTK	25

5	Návrh	26
5.1	Slovná zásoba	26
5.2	Dátová množina	27
5.3	Návrh HMM	27
5.4	Detekcia hlasu	28
5.5	Špecifikácia požiadaviek na výsledný systém	28
5.6	Používateľské rozhranie	29
6	Implementácia a experimenty	30
6.1	Gramatika jazyka	30
6.2	Dátová množina	31
6.3	HMM modely	31
6.4	Detekcia reči	34
6.4.1	VAD algoritmus	35
6.5	Používateľské prostredie	37
	Záver	38

Úvod

V dnešnej modernej dobe hrajú technológie dôležitú úlohu v našich životoch. Stretávame sa a interagujeme s nimi na každom kroku. Mobilné telefóny sa stali našou neoddeliteľnou súčasťou, vlastníme inteligentné autá, domy i dokonca chladničky. Vzniká potreba intuitívnej komunikácie medzi ľuďmi a zariadením. Od ťažkopádnych klávesníc sa presúvame k dotykovým obrazovkám alebo hlasovému ovládaniu. Práve ovládanie hlasom zažíva v dnešných dňoch veľký pokrok a je to trend, ktorý sa bude len stupovať. Je to z toho dôvodu, že komunikácia rečou je najprirodzenejšia forma výmeny informácií medzi ľuďmi a nie sú potrebné žiadne špeciálne zručnosti alebo vedomosti, aby sa človek naučil používať takto ovládané zariadenie. Na úspešné nasadenie takéhoto systému, však musíme zvládnuť problém rozpoznania reči. Musíme byť schopný získať z audio signálu jeho textový prepis.

Táto úloha nie je v informatike nová a v priebehu desaťročí sa vystriedali rôzne prístupy a metódy pri jej riešení. V posledných pár rokoch však nastala revolúcia v oblasti rozpoznávania reči kvôli vysokej úspešnosti metód hlbokého učenia. Takéto systémy sú kombináciou veľkého množstva dát a výpočtovej sily. Väčšinou sú závislé na internetovom prístupe, keďže rozpoznávanie je realizované na vzdialených serveroch. Ak tieto zdroje nie sú k dispozícii, je treba hľadať iné. Štatistický prístup pomocou skrytých Markovovských modelov nie je síce nový, ale s rôznymi vylepšeniami dokáže stále konkurovať moderným technológiám, hlavne v prípadoch, keď nedisponujeme spomenutými zdrojmi.

Hlavným cieľom našej práce je navrhnuť reálne použiteľný systém na ovládanie robotickej ruky hlasom, založeným na skrytých Markovovských modeloch. V prvej kapitole sa budeme zaoberať históriou tejto problematiky, rozličnými technológiami použitými na rozpoznávanie reči a podobným prácam, ktoré boli zamerané na túto tému.

Ďalej sa pozrieme na spôsob parametrizácie signálu pre potreby rozpoznávania reči a rôzne analýzy signálu zamerané na detekciu reči. Predstavíme si princíp skrytých Markovovských modelov a algoritmy, ktoré nám slúžia na prácu s nimi. Taktiež si povíme niečo o nástroji HTK, ktorý nám zjednodušuje prácu s Markovovskými modelmi a poskytuje nám možnosti na ich vytvorenie, tréning a otestovanie.

V posledných dvoch kapitolách si predstavíme návrh nášho systému, problémy s

ktorými sme sa museli zaoberať a samotnú implementáciu rozpoznávať a výslednej aplikácie.

1. Úvod do problematiky

V tejto kapitole sa budeme najskôr venovať histórii rozpoznávania reči. Pozrieme sa na rôzne prístupy k nej a na súčasný stav vývoja. Nakoniec si predstavíme rôzne podobné systémy a práce, ktoré sa venovali tejto téme. Nasledujúca kapitola bola zostavená podľa zdrojov [3], [4] a [1].

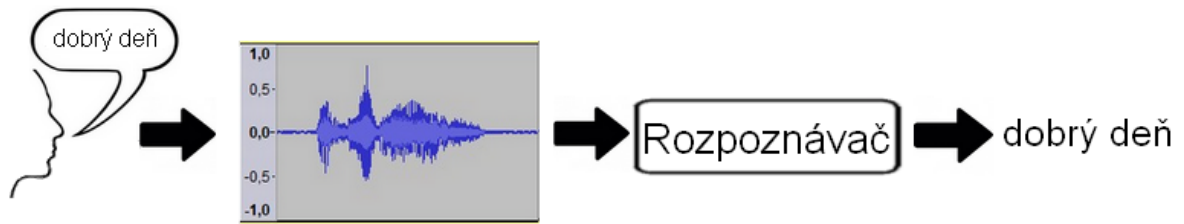
1.1 Úvod do rozpoznávania reči

Problém rozpoznávania reči (angl. automatic speech recognition, ASR) vznikol spoločne s vývojom modernej výpočtovej techniky. Hoci ešte stále nie je uspokojivo vyriešený, dnešné systémy sú dostatočne úspešné pre ich použitie v niektorých oblastiach.

Proces rozpoznania reči je náročná a oblasť, ktorými sa pri ňom musíme zaoberať, je niekoľko a siahajú do viacerých oborov.

- Akustika - ako vzniká slovo v ľudskom hlasovom trakte, jeho šírenie rôznymi prostrediami a nakoniec spracovanie ušným ústrojenstvom.
- Spracovanie signálu - problematika digitalizovania signálu, odstránenia šumu, získania vhodných informácií potrebných pre rozpoznanie reči.
- Lingvistika - stavba jazyka, rozdelenie slov na slabiky a hlásky, vzťah medzi zvukom (fonetika) a významom (sémantika).
- Rozpoznávanie vzorov - počítaťové algoritmy a metódy na klasifikáciu dát, hľadania podobností.

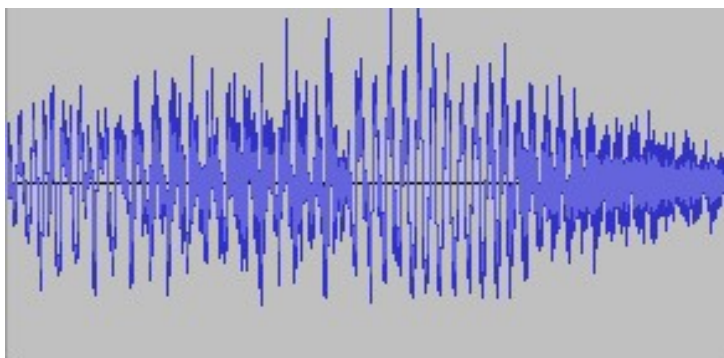
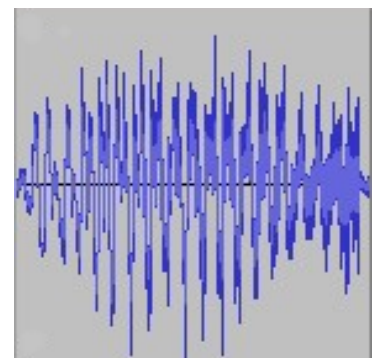
Poítač musí byť schopný zachytiť zvukovú vlnu, šíriacu sa vzduchom, spracovať ju, rozdeliť na slová, prípadne hlásky a poskytnúť používateľovi prepis vyslovenej reči (obr. 1).

Obr. 1: Rozpoznanie slovného spojenia "dobrý deň" ASR systémom

Zložitých problémov ktoré nám pri rozpoznávaní reči vyvstanú je niekoľko. Každý lovek má iný hlas. Ženy majú vyšší, muži nižší. Dokonca aj jednej osobe sa mení hlas v priebehu dňa. Iný má keď ráno vstane a iný napríklad počas choroby. Naša reč sa líši aj v tempe. Môžeme slovo vysloviť rýchlejšie, pomalšie. Znenie slova sa mení aj v závislosti od emócií, od použitého kontextu. Na obrázku 2 vidíme porovnanie zvukovej vlny slova "máš" v dvoch rôznych vetách, vyslovených tým istým rečníkom hneď za sebou. Na oboch obrázkoch je zobrazená len vlna slova "máš". Tvar je síce podobný, ale dĺžka slova vo vete "Máš sa dobre?" je dvojnásobne dlhšia oproti vete "Ako sa máš?".

Ďalší faktor vstupujúci do procesu rozpoznávania je vplyv pozadia. Absolútne tiché prostredie je nepoužiteľné, lebo sa nedá dosiahnuť v reálnom nasadení systémov. Vždy musíme počítať so šumom pochádzajúcim z nedokonalosti mikrofónu alebo z prostredia. Rozhovor v pozadí, otvorenie dverí alebo hučanie ventilátora zmenia charakter zvukovej vlny. Modely ASR systémov musia byť robustné a snažia sa eliminovať tieto nežiaduce javy.

(a) **Máš** sa dobre?(b) Ako sa **máš**?

Obr. 2: Porovnanie zvukových vln slova máš v 2 rôznych vetách.

1.1.1 Typy rozpoznávania

ASR systémy môžeme rozdeliť podľa niekoľkých základných kritérií. Môžeme rozpoznávať samotné hlásky, izolované slová alebo plynulú reč. Rozpoznávanie hlások je náročné.

nejšie, kvôli absencii kontextu, ktorý nám môže pomôc ur i pravdepodobnos pri radenia hlásky k danej zvukovej sekvencii. Podobný princíp platí aj pri rozoznávani izolovaných slov a plynulej re i, zloženej z viet. Pri definovanej gramatike jazyka vieme vypo íta pravdepodobnos výskytu daného slova vo vete alebo vylú i vety, ktoré nespadajú do zvolených kritérií. Pri plynulej re i je však problém s rozli nými variantami toho istého slova podľa použitia, ako sme si ukázali na obrázku 2.

Hlavne v minulosti boli ASR systémy závislé na re níkovi. To znamená, že boli schopné rozpozna re iba jedného, resp. niekoľkých udí. Bolo bežné, že po kúpe komer ného softvéru na transkripciu re i, musel používate pre íta a nahrá pripravený text a tak dotrénova softvér na jeho konkrétny hlas. Dnes je snaha vyvíja systémy nezávislé na re níkovi. Je to možné hlavne v aka dostupnému množstvu dát a zlepšení hardvéru.

Zaujímá nás aj ve kos slovnej zásoby. Ko ko slov je rozpoznáva schopný identifikova . Samozrejme je jednoduchšie rozlišova medzi niekoľkými povelmi, ako pozna jadro slovnej zásoby jazyka. Vä šina moderných systémov s ve kou slovnou zásobou je preto založená na rozpoznaní foném, resp. viacerých spojených foném - trifónov, bifónov, difónov. Z nich sa potom vyskladajú slová. Rozpoznáva by mal by teda schopný rozpozna aj neznáme slovo, na ktoré nebol špeciálne trénovaný.

alšie kritérium ASR systému je i bude transkripcia prebieha v reálnom ase. Ak chceme ovláda hlasom nejaké zariadenie, reakcia systému musí by okamžitá aj za cenu miernych nepresností. Naopak pri generovaní prepisu videa je výhodnejšie necha systém dlhšie pracova a získa tak kvalitnejší text.

1.2 História

Použitie rozpoznávania re i je v poslednom ase ve mi sklo ované, hlavne kôli produktom ve kých spoločností napr. Alexa, Siri alebo Google Assistant, ktoré sú spo ahlivo ovládané hlasom. O túto problematiku sa však zaujímali informatici už desa ro ia dozadu a jej vývoj prešiel rôznymi objavmi a zmenami, ktoré vyústili do dnešného stavu. O podrobnejších informáciách k tejto téme sa môžeme do íta v práci [4].

1.2.1 Zatiažky

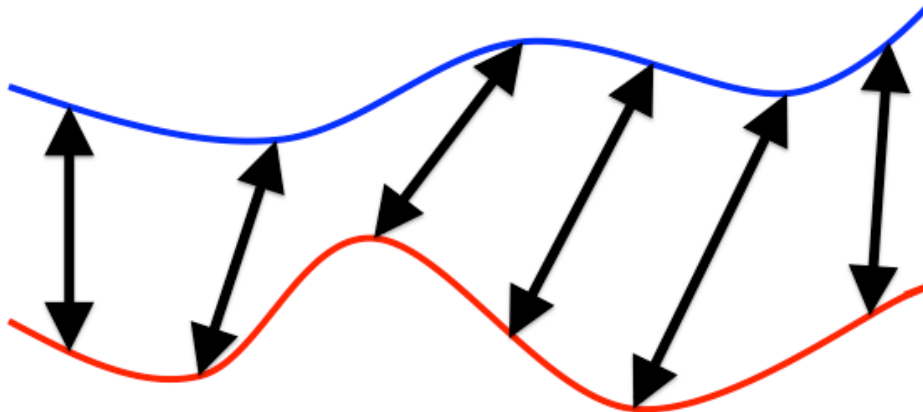
Za prvý pokus o ASR systém môžeme považova rozpoznáva "Audrey" z roku 1952 zostrojený v Bell Laboratories. Vedel rozpozna íslice do desa vyslovené jedným re níkom. Založený bol na rozpoznaní formantov, špi iek vo zvukovom spektre, po as samohlások každej íslice. alšie výskumy sa zameriavali na rozpoznanie niekoľkých samohlások a spoluhlások, o sa ukázal ako dobrý postup, keď že z hlások vieme vysklada neskôr slová. Slovná zásoba však bola stále obmedzená na desa , dvadsa izolovaných

slov.

1.2.2 Dynamic time warping

Posun nastal vymyslením algoritmu Dynamic time warping (DTW), ktorý slúži na hľadanie podobnosti medzi dvoma lineárnymi vstupmi líšiacimi sa v rýchlosti, za pomoci dynamického programovania.

Rovnaké slovo vyslovené dvoma rôznymi rečníkmi sa vďaka šinou líši v tempe. Niektorí rozprávajú rýchlejšie a niektorí pomalšie. DTW "ohýba" časovú os, aby zrovnal vstupné signály.

Obr. 3: Ukážka zarovňovania dvoch signálov pomocou ohýbania časovej osi [26]

Neznáme slovo sa samostatne porovnáva so všetkými slovami v danom slovníku. Vyberie sa to, s ktorým má najväčšiu zhodu. Prístup je teda klasifikačný, z čoho plynie problém, že hoci sa slovo nemusí nachádzať vôbec v rozpoznávanom slovníku, ani sa na žiadne podobá, algoritmus ho vždy priradí k najpodobnejšiemu. Tento postup sa osvedčil najmä pri rozpoznávaní menšieho počtu izolovaných slov. V rozsiahlej zásobe, ktorú ASR systém dokázal rozpoznať, ale stúpala na niekoľko desiatok slov.

1.2.3 Skryté Markovovské modely

Ďalší veľký skok v ASR systémoch priniesli skryté markovovské modely (angl. hidden Markov model, HMM). Tomuto riešeniu sa budeme podrobne venovať v tejto práci. Základ sa používa v 80-tych rokoch a tento nový štatistický prístup bol považovaný za najlepší až do nedávnej minulosti. S rozličnými vylepšeniami sa HMM ešte stále používajú v niektorých komerčných softvéroch.

1.2.4 Neurónové siete

Používanie umelých neurónových sietí (angl. artificial neural networks, ANN) v oblasti umelej inteligencie je dnes veľmi moderné. Tento model však bol známy už v 50-tych rokoch. Úspešné pokusy o jeho aplikáciu v oblasti rozpoznávania reči sa dosiahli v 80-tych a 90-tych rokoch minulého storočia. ANN neboli použité samostatne, ale vylepšovali konkrétne problémy v štatistických HMM systémoch, napríklad odhad rozdelenia pravdepodobnosti alebo parametrizácia vstupného signálu. Predstavený bol HMM/MLP model (MLP - multi layer perceptron) [5], ktorý na čele budúcnosť použitia ANN v ASR, ale vtedajší hardvér a algoritmy na ňu neumožňovali, aby dokázali konkurovať systémom založeným na skrytých Markovovských modeloch.

Odvtedy vývoj pokročil a pomerne dobrú úspešnosť dosahovali aj systémy založené hlavne na neurónových sieťach. Samotný klasifikátor je realizovaný ANN, ale ešte stále je použité predspracovanie signálu alebo parametrizácia signálu algoritmami, aké sa používajú napríklad pri HMM systémoch. Budeme si o nich hovoriť v kapitole 2. Nejde teda o rozpoznávanie "od začiatku do konca" (angl. end-to-end) neurónovými sieťami.

Rozpoznávaniu čísel slovenského jazyka za pomoci neurónových sietí sa venuje práca Vojtecha Slovika [6]. Použil trojvrstvovú klasifikačnú ANN s jednou vrstvou skrytých neurónov. Použil aj techniku "okna do minulosti a budúcnosti", ktorý eliminuje problém s časovým kontextom reči, teda že výslovnosť hlásky závisí aj od hlásky pred ňou a po nej. Podarilo sa mu dosiahnuť dobrú úspešnosť okolo 90% pre 16-slovný slovník a 8 rôznych rečníc.

Skutočnú revolúciu do problému ASR však priniesla metóda hlbokého učenia (angl. deep learning) v posledných pár rokoch. K natrénovaniu DNN siete (z angl. deep neural network) je potrebné veľké množstvo výpočtovej sily a veľké množstvo dát. Dnes to už nie je problém, vďaka vývoju špecializovaných grafických kariet a technologickým gigantom ako napríklad Google, ktorý vie pohodlne zozbierať množstvo hovorenej reči od svojich používateľov.

DNN "end-to-end" rozpoznávajúce sú schopné väčšej abstrakcie nad vstupným signálom, teda lepšie využijú kontext časti signálu ako predchádzajúce rozpoznávajúce, ktoré ho analyzujú po malých častiach. Navyše, ako potvrdil tento experiment [7], pri tréningu nie je potrebný fonetický prepis tréningových dát, čo predstavuje veľké ušetrenie práce pri príprave dátových množín. DNN systémy svojou úspešnosťou rozpoznávania slov a plynulejšou rečou už prevažujú klasické HMM modely a práve týmto smerom sa ubera aktuálny vývoj ASR.

1.3 Podobné práce a systémy

Automatické rozpoznávanie reči je zaujímavý problém pre komerčnú sféru, kôli možnosti ovládať zariadenia hlasom. Už sme spomínali systémy Google Assistant, Siri a Alexa, ktoré dosahujú vysokú úspešnosť pre plynulú reč a veľkú slovnú zásobu. Pravdepodobne fungujú na technikách DNN. Je však potrebný internetový prístup. To ich robí v niektorých situáciách nepoužiteľnými. Systémy bez potreby internetu majú vyššiu nepresnosť alebo obmedzenú slovnú zásobu.

Oblasti rozpoznávania reči sa venovali aj iné bakalárske práce, napríklad [8]. Cieľom bolo rozpoznať slovenské hlásky s využitím rôznych techník, ako napríklad modelovanie šumu pozadia. Dosiahnutá úspešnosť sa pohybovala len okolo 50%, ale podarilo sa dosiahnuť mierne zlepšenie po použití optimalizačnej metódy klasteringu. Túto techniku by sme mohli využiť aj v našej práci.

Rozpoznávaním reči založenom na zmesiach gausiánov sa zaoberala práca [9]. Oproti štandardným gausiánom používa hlbokú architektúru. To znamená, že použijeme viac vrstiev gausiánskych zmesí nad sebou. Ide o kombináciu techník hlbokého učenia a štandardného HMM-GMM prístupu (angl. Gaussian mixture models, GMM). Na vyhodnotenie úspešnosti tohto prístupu, bol systém natrénovaný na rozpoznávanie slovenských čísiel. Dosiahol mierne zlepšenie o necelé percento oproti modelu bez hlbokjej architektúry. Nevýhodou tohoto modelu sú zvýšené časové nároky na tréning, ktoré môže trvať aj desaťkrát dlhšie. Na základe poznatkov o hlbokých architektúrach môžeme predpokladať, že navrhnutý model bude úspešnejší pri dostatočnej množine tréningovej množiny, avšak pri nedostatku tréningových dát bude mať vyšiu chybovosť ako štandardný model.

2. Spracovanie signálu

Spracovanie audio signálu je prvým článkom v každom ASR systéme a už je založený na HMM, ANN, DTW alebo inom princípe. Zameriame sa na metódy týkajúce sa detekcie reči a parametrizácie signálu.

Vstupom pre rozpoznávanie reči je síce meniaci sa rečový audio signál, ale keď ho rozdelíme na dostatočne malé úseky (10-30ms) môžeme ho považovať za stacionárny, vzhľadom k tomu, že náš hlasový aparát nemení svoju konfiguráciu v takomto krátkom časovom úseku. Môžeme teda považovať rečový signál za postupnosť stavov, ktorých je konečný počet. Následne sa snažíme získať informácie opisujúce tieto časti signálu. Parametre získané z týchto úsekov nazývame príznaky alebo pozorovania. Spôsobom, akým sa signál parametrizuje, aby sme z neho získali čo najviac informácií o reči, je viacero, ale najpoužívanejšie - LPC a MFCC sa zakladajú na spektrálnej analýze signálu. Tiež si predstavíme koncept Hammingovho okienka.

Teraz sa pozrieme na analýzu signálu za účelom detekcie reči. Detekcia reči je oblasť, ktorá úzko súvisí s rozpoznávaním reči, hlavne pri systémoch, ktoré pracujú v reálnom čase. Správna extrakcia úsekov s rečou má veľký vplyv na výsledky rozpoznávania. Predstavíme si niekoľko analýz signálu, ktoré môžeme použiť pri riešení tohto problému. Kapitola bola spracovaná na základe zdrojov [25], [10], [17] a [18].

2.1 Hammingovo okienko

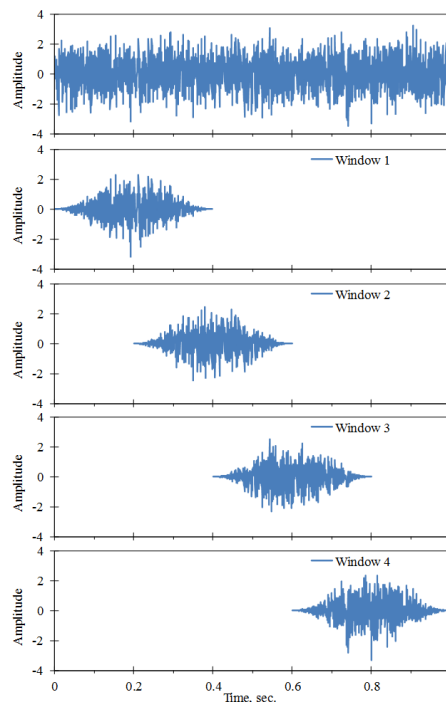
Ako sme si už povedali, rečový signál analyzujeme po krátkych úsekoch, rádovo v desiatkach milisekúnd. Ak by sme len jednoducho rozdelili zvukovú vlnu na pravidelné časti požadovanej dĺžky, stratili by sme kontext a prišli by sme o časť informácií. Preto sa používajú prekrývajúce sa "okienkové" funkcie (angl. window functions).

V oblasti spracovania signálu pre ASR systém je najpoužívanejšie Hammingovo okienko. Je to funkcia definovaná predpisom 2.1.

$$w(n) = 0.54 - 0.46 \cos\left(\frac{2\pi n}{M-1}\right) \quad 0 \leq n \leq M-1 \quad (2.1)$$

kde M je veľkosť okienka.

Okienko "k že" po signále o hodnotu menšiu ako je jeho d ůzka, i ůže sa bude prek rýva a ováhuje nám jednotlivé hodnoty amplitúdy vo výseku. Uká ůzku práce takéhoto okienka mô ůžeme vidie na obrázku 4.

Obr. 4: Uká ůzka k zajúceho sa Hammingovho okienka [23]

2.2 Lineárne prediktívne kódo vanie

Lineárne prediktívne kódo vanie (angl. linear predictive coding, LPC) je metóda zalo ůžená na predpoklade, ůe re ová vzorka mô ůže by odhadnutá ako lineárna kombinácia predchádzajúci ch vzoriek. LPC modeluje re ový signál ako zdroj, ktorý je generovaný hlasivkami a filter tvorený krkom a ústami, definovaný pod a vz ahu 2.2. Sna ůží sa odde li tieto rezonancie od seba a lokalizova ů už spomínané formanty - ůpi ky vo zvukovom spektre.

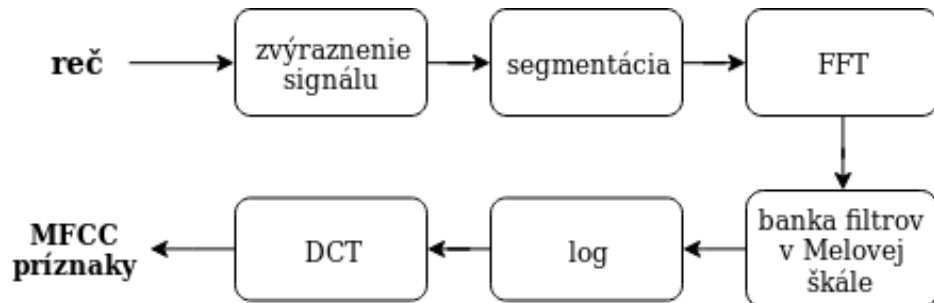
$$H(z) = \frac{1}{A(z)} \quad (2.2)$$

kde $A(z) = 1 + a_1 z^{-1} + \dots + a_p z^{-p}$ je polynóm rádu p , pri om $p = 2k + 1$, k je po et formantov. Model sa nazývame, ůe je rádu p . Typické hodnoty p sú 10 pre vzorkovaciu frekvenciu 8kHz, pre vyššie frekvencie napr. 16. [16]

Ak máme model re i a chyby predikovaného signálu oproti skuto nému signálu, vieme reprodukova signál, z ktorého boli tieto parametre vypo ítané. Preto sa LPC používa aj na kompresiu re ového signálu, hlavne pri systémoch s nízkou prenosovou rýchlos ou. Na parametrizáciu signálu pre potreby rozpoznávania re i sa používajú parametre vymodelovaného filtra a_i .

2.3 Melove kepstrálne koeficienty

Melove kepstrálne koeficienty (angl. Mel-frequency cepstral coefficients, MFCC) je v súčasnosti asi najpoužívanejšia technika získania príznakov z rečového signálu. Jednotlivé fázy tohto procesu môžeme vidieť na obrázku 5.

Obr. 5: Blokový diagram získavania MFCC príznakov

Prvá fáza, *zvýraznenie signálu*, je filter, ktorý zvýrazní vyššie frekvencie, ktoré boli potlačené počas vytvárania zvuku v ľudskom hlasovom trakte. Výpočet nového signálu je nasledovný:

$$S(n) = X(n) - a \cdot X(n - 1) \quad (2.3)$$

kde $S(n)$ je zvýraznená vzorka signálu, $X(n)$ je pôvodná vzorka, $X(n - 1)$ je predchádzajúca vzorka a a je koeficient zvýraznenia, väčšinou v intervale $\langle 0.95, 1 \rangle$.

Druhá fáza je rozdelenie vstupného signálu na rámce. Tu sa používa Hammingovo okienko spomínané v časti 2.1.

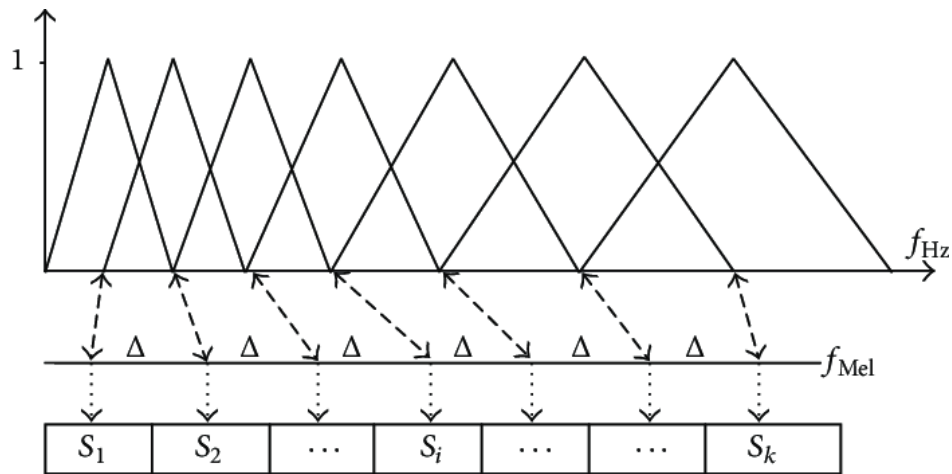
Tretia fáza je rýchla fourierova transformácia (angl. fast fourier transform, FFT). FFT je rýchla implementácia diskretnej fourierovej transformácie (angl. discrete fourier transform, DFT), ktorá mení časovú doménu signálu do frekvenčnej domény. DFT je veľmi dôležitý nástroj v spracovaní signálu. Často je výhodnejšie pracovať s frekvenčným spektrom, ako so zvukovou vlnou vo forme sínusoidy. FFT vypočíta magnitúdu frekvencie vstupného rámca.

Štvrtou fázou je analýza pomocou banky filtrov v Melovej škále. Pozorovaním sa zistilo, že ľudské ucho vníma frekvencie nelineárne, preto sa frekvencie získané FFT prevedú do Melovej škály, ktorá sa viac snaží priblížiť k ľudskému vnímaniu frekvencií. Prevod frekvencie f sa realizuje nasledujúcim výpočtom:

$$M = 2595 \log_{10}\left(1 + \frac{f}{700}\right) \quad (2.4)$$

ale vytvoríme banku prekrývajúcich sa trojuholníkových filtrov, ktoré sú rozložené pozdĺž Melovej škály ako je znázornené na obr. 6. To znamená, že filtre pri

vyšších frekvenciách budú širšie, ako tie pri nižších. Výstup každého filtra je príslušne ováňovaná suma spektrálnych komponentov.

Obr. 6: Analýza frekvenného spektra pomocou banky filtrov [24]

Na výstup banky filtrov sa aplikuje logaritmus a následne diskretná kosínusová transformácia (angl. discrete cosine transform, DCT). Tento proces slúži na prevod z Melovej spektrálnej domény na časovú. DCT je definovaná vzorcom 2.5.

$$X_k = \alpha \sum_{i=0}^{N-1} x_i \cdot \cos\left\{\frac{(2i+1)\pi k}{2N}\right\} \quad (2.5)$$

kde α je konštanta závislá na N .

Týmto spôsobom dostaneme MFCC vektory príznakov pre reálny signál. Často sa ako dodatočná informácia pridáva ešte suma energie rámcu, delta a akceleračné koeficienty.

Delta a akceleračné koeficienty sa vypočítajú z MFCC koeficientov a dávajú nám informáciu ako sa menili hodnoty MFCC koeficientov v čase. Výpočet delta koeficientov sa podľa [19] realizuje nasledovne:

$$d_t = \frac{\sum_{i=1}^n w_i (c_{t+1} - c_{t-1})}{2 \sum_{i=1}^n w_i^2} \quad (2.6)$$

kde n je veľkosť okienka, z ktorého sa počítajú koeficienty, w_i je regresný koeficient a c_t je pôvodný MFCC koeficient.

Akceleračné koeficienty sa počítajú rovnako, len ich počítame z delta koeficientov namiesto MFCC koeficientov.

2.4 Analýza signálu za účelom detekcie reči

Problém detekcie reči spočíva v označení intervalov signálu, ktoré obsahujú ľudský hlas. Prvotné spracovanie audia je podobné ako pri parametrizácii. Vstupný signál sa rozsegmentuje na niekoľko komilisekundových rámcov a pre každý sa vypočíta parameter podľa zvolenej analýzy. Následne je možné určiť prah, ktorý oddeľuje reč od iných zvukov.

ZCR (angl. zero crossing rate) je analýza založená na počítaní prechodov zvukovej vlny cez nulu, teda koľkokrát sa zmení znamienko signálu. Segmenty, v ktorých sa hovorí by mali mať ZCR nižšiu, keďže pozostávajú z viac-menej konštantných frekvencií, hlavne počas trvania samohlások. Výpočet pre rámce $x(n) = 0, 1 \dots N - 1$ môžeme definovať nasledovne:

$$ZCR = \frac{1}{2N} \sum_{n=0}^{N-1} (\text{sgn}(x(n)) - \text{sgn}(x(n-1))) \quad (2.7)$$

kde znamienková funkcia $\text{sgn}(x(n))$ je definovaná takto:

$$\text{sgn}(x(n)) = \begin{cases} 1, & x(n) \geq 0 \\ -1, & x(n) < 0 \end{cases} \quad (2.8)$$

SFM (angl. spectral flatness measure) vyjadruje "plochosť" magnitúdového spektra. Matematicky to môžeme vyjadriť ako podiel geometrického a aritmetického priemeru magnitúdového spektra. SFM by sa malo blížiť k 1 pre zašumený signál.

$$SFM = \frac{\sqrt[N]{\prod_{n=0}^{N-1} x(n)}}{\frac{\sum_{n=0}^{N-1} x(n)}{N}} \quad (2.9)$$

Ďalší druh analýzy používa rýchlu Fourierovu transformáciu, ktorú sme už spomínali. Pomocou nej nájdeme v segmente dominantnú frekvenciu. Tá by mala byť pre signál obsahujúci reč vyššia ako pre signál bez reči.

Krátkodobá energia (angl. short-term energy, STE) je definovaná nasledovne:

$$STE = \sum_{n=0}^{N-1} x(n)^2 \quad (2.10)$$

STE analýza vychádza z logického predpokladu, že reč má vyššiu amplitúdu ako šum. Filtruje signál iba na základe amplitúdy, takže zachytí ľubovoľný hlasný zvuk, nielen reč.

3. Skryté markovovské modely

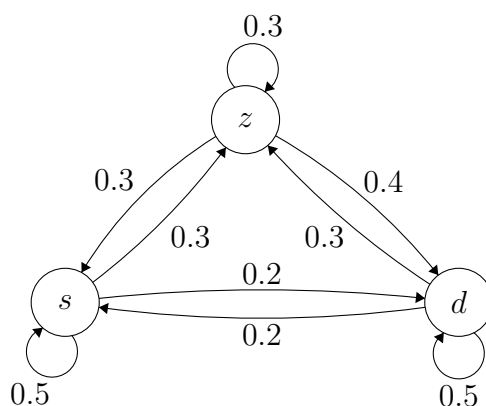
Skryté markovovské modely (HMM - z angl. hidden markov models) boli donedávna najpoužívanejším nástrojom na rozpoznávanie reči. Svoje postavenie na ASR scéne si držali od začiatku 90. rokov až do príchodu metód hlbokého učenia. V tejto kapitole si predstavíme teóriu okolo HMM a algoritmy, ktoré nám slúžia na prácu s nimi. Čerпали sme zo zdrojov [1], [3], [10] a [19].

HMM sú rozšírením markovovských rečazcov. Markovovské rečazce sa snažia modelovať náhodné procesy ako postupnosti stavov a pravdepodobnosti prechodov medzi týmito stavmi. Založené sú na predpoklade, že budúcnosť závisí len na aktuálnom stave, nie na minulosti.

Klasický príklad použitia markovovských rečazcov je predpoveď poasia. Predpokladajme, že poasia je vždy definované jedným z nasledujúcich stavov: slnečno (s), zamračené (z), dážď (d). Čerpalajme, že pravdepodobnosti prechodov medzi jednotlivými stavmi sú nasledovné:

$$A = \begin{matrix} & \begin{matrix} s & z & d \end{matrix} \\ \begin{matrix} s \\ z \\ d \end{matrix} & \begin{pmatrix} 0.5 & 0.3 & 0.2 \\ 0.3 & 0.3 & 0.4 \\ 0.2 & 0.3 & 0.5 \end{pmatrix} \end{matrix}$$

Takto definovaný model si môžeme predstaviť ako konečný automat zobrazený na obrázku 7.

Obr. 7: Markovovský rečazec M na predpoveď poasia

Skúsme vypočíta pravdepodobnosť, že najbližších 5 dní bude po asijsky nasledovné: s, s, z, d, z, ak dnes prší. Chceme vypočíta pravdepodobnosť sekvencie stavov $X = \{d, s, s, z, d, z\}$ z modelu M . Budeme vychádzať z vyššie spomenutého predpokladu, že nasledujúci stav, závisí iba od aktuálneho stavu.

$$\begin{aligned}
 P(X|M) &= P(d, s, s, z, d, z|M) \\
 &= P(d) \cdot P(s|d) \cdot P(s|s) \cdot P(z|s) \cdot P(d|z) \cdot P(z|d) \\
 &= \pi_d \cdot a_{ds} \cdot a_{ss} \cdot a_{sz} \cdot a_{zd} \cdot a_{dz} \\
 &= 1 \cdot 0.2 \cdot 0.5 \cdot 0.3 \cdot 0.4 \cdot 0.3 \\
 &= 0.0036
 \end{aligned} \tag{3.1}$$

kde π_d je pravdepodobnosť, že dáž bude za iato ný stav. V našom prípade je to 1, lebo vieme, že dnes prší.

V tomto jednoduchom príklade vieme jednoznačne určiť aké je počasie, tak, že sa pozrieme z okna. Niektoré procesy ale nevieme pozorovať priamo (sú nám skryté) a informácie o nich získavame skrz iné procesy, ktoré produkujú nejaké pozorovania. Napríklad si predstavme, že sme v miestnosti bez okien a o tom aké je počasie nás informuje osoba, ktorá niekedy klame. Skutočná postupnosť stavov po asijsky nám je skrytá a poznáme len pozorovania od danej osoby, ktoré sú s určitou pravdepodobnosťou pravdivé. Teda jednotlivé stavy nebudú reprezentovať skutočný stav po asijsky, ale budú generované (emitované) pravdepodobnosťami s akými bolo v príslušnom stave odpozorované dané pozorovanie. Takto sme rozšírili markovovské reťazce na skryté markovovské modely.

Podľa [1] môžeme zdefinovať HMM ako nasledovnú päťicu:

$$M = (Q, A, O, B, \pi) \tag{3.2}$$

kde:

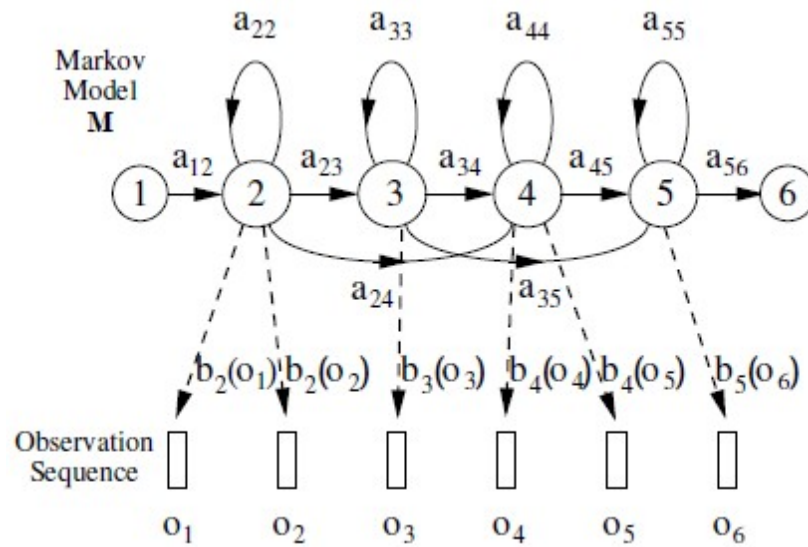
- Q je množina všetkých stavov, $Q = q_1, q_2 \dots q_n$
- A je matica pravdepodobností prechodov, $A = a_{11} \dots a_{ij} \dots a_{nn}$, a_{ij} je pravdepodobnosť prechodu zo stavu i do stavu j , z toho vyplýva $\sum_{j=1}^n a_{ij} = 1, \forall i$
- O je sekvencia t pozorovaní zo slovníka $V = v_1, v_2 \dots v_v$, $O = o_1, o_2 \dots o_t$
- B je pravdepodobnosť generovania pozorovaní, $B = b_i(o_j)$ je pravdepodobnosť vygenerovania pozorovania o_j v stave i
- π je poiatoné rozdelenie pravdepodobností, $\pi = \pi_1, \pi_2 \dots \pi_n$, π_i je pravdepodobnosť, že poiatoný stav bude i , musí platiť, že $\sum_{i=1}^n \pi_i = 1$

Z praktických dôvodov sa v nástroji HTK pridáva ešte jeden špeciálny stav na začiatok a na koniec modelu. Tieto stavy negenerujú pozorovania a prechody medzi

nimi sa dejú v nulovom ase. Výhoda je, že umožujú spájať samostatné HMM do väčších celkov. Z toho vyplýva, že π_i stráca zmysel, lebo sa vždy začína v špeciálnom stave a tieto pravdepodobnosti sa presunú do prechodov medzi pôvodnými stavmi a špeciálnym začiatkovým stavom.

Na obrázku 8 môžeme vidieť takto upravený model ako prechádza cez sekvenciu stavov $X = 1, 2, 2, 3, 4, 4, 5, 6$ a podľa pravdepodobnosti vygenerovania postupnosti pozorovaní $O = o_1, o_2, \dots, o_6$.

$$P(O, X|M) = a_{12}b_2(o_1)a_{22}b_2(o_2)a_{23}b_3(o_3)a_{34}b_4(o_4)a_{44}b_4(o_5)a_{45}b_5(o_6)a_{56} \quad (3.3)$$

Obr. 8: generovanie pozorovaní HMM modelom [10]

Postupnosť stavov nám pri HMM ale nie je známa. Poznáme len pozorovanie O a pravdepodobnosť vygenerovania tohto pozorovania modelom M vypočítame podľa [10] ako sumu pravdepodobností prechodov cez všetky možné sekvencie stavov $X = x(1), x(2), x(3), \dots, x(T)$:

$$P(O|M) = \sum_X a_{x(0)x(1)} \prod_{t=1}^T b_{x(t)}(o_t) a_{x(t)x(t+1)} \quad (3.4)$$

kde $x(0)$ je špeciálny vstupný stav a $x(T+1)$ je špeciálny koncový stav.

Jednoduchšia možnosť, ktorá sa v praxi používa, je aproximovanie výsledku a to tak, že nájdeme len najpravdepodobnejšiu sekvenciu stavov. Teda takú, ktorej pravdepodobnosť, že bude vygenerovaná O , je najvyššia:

$$\hat{P}(O|M) = \max_X \{ a_{x(0)x(1)} \prod_{t=1}^T b_{x(t)}(o_t) a_{x(t)x(t+1)} \} \quad (3.5)$$

3.1 HMM a rozpoznávanie reči

Rozpoznávanie reči je ukázkový prípad použitia HMM. Postupnosť stavov (vyslovené slová, vety) nepoznáme, poznáme len pozorovanie O - audio signál. Vstupom do HMM samozrejme nemôže byť spojitý audio signál, preto sa parametrizuje, ako sme opísali v kapitole 2.

Rozpoznanie slova, môžeme definovať ako:

$$\arg \max_i \{P(w_i|O)\} \quad (3.6)$$

kde w_i je slovo patriace do rozpoznávaného slovníka. Po použití Bayesovej vety dostaneme:

$$P(w_i|O) = \frac{P(O|w_i)P(w_i)}{P(O)} \quad (3.7)$$

Keďže hľadáme maximum, $P(O)$ môžeme zmenovať a odstrániť, lebo bude pre každé w_i rovnaké. Teda hľadáme:

$$\arg \max_i \{P(O|w_i)P(w_i)\} \quad (3.8)$$

$P(O|w_i)$ môžeme počítať pomocou HMM, ak priradíme ku každému slovu HMM model a budeme ich považovať za ekvivalentné

$P(w_i)$ je pravdepodobnosť výskytu slova v rozpoznávanom jazyku, určuje ju jazykový model.

Podľa vzťahu 3.8, hľadáme maximálnu pravdepodobnosť. Je teda zřejmé, že takto definovaný ASR systém funguje ako klasifikátor. Jeho triedy sú slová zo slovných zásob a každú rozpoznávanú sekvenciu pozorovaní priradí do jednej z nich, konkrétne do triedy, ktorej model dosiahol maximálnu pravdepodobnosť.

Keďže sme do modelov pridali špeciálny začiatkový a koncový stav môžeme modely ľubovoľne spájať. V praxi sa nepoužíva jeden HMM model pre každé slovo, ak rozpoznávame veľkú slovnú zásobu museli by sme natrénovať veľa modelov a aj samotné rozpoznávanie by bolo výpočtovým náročným. Riešením je natrénovať modely pre fonémy. Fonéma je najmenšia zvuková jednotka, realizácia hlásky. Je ňou obmedzený počet a hľadané slovo získame pospájaním takýchto modelov. Samotná hláska trvá však krátko a chýba jej kontext, preto sa viac osvedčilo modelovanie bifóny alebo trifóny, čo sú postupnosti dvoch, resp. troch foném.

Spájanie modelov je však možné aj na úrovni slov. Týmto spôsobom môžeme definovať gramatiku jazyka, keď pospájaním modelov slov vytvoríme automat, ktorý umožní iba určité sekvencie slov.

3.2 Výstupné rozloženie pravdepodobnosti

Pravdepodobnosť generovania pozorovania o_j v stave i , $b_i(o_j)$ je daná distribúciou pravdepodobnosti. Môže byť použité diskrétné rozdelenie, definované nasledovne:

$$b_j(o_t) = P_j[o_t] \quad (3.9)$$

kde $P_j[o_t]$ je pravdepodobnosť vygenerovania pozorovania o_t v stave j .

Bežne sa ale používa spojité rozloženie pravdepodobnosti, hlavne viacrozmerné Gaussovo, definované vzájomne 3.10 [10].

$$b_j(o_t) = \mathcal{N}(o_t, \mu, C_j) = \frac{1}{\sqrt{(2\pi)^n |C_j|}} \exp \left\{ -\frac{1}{2} (o_t - \mu)^T C_j^{-1} (o_t - \mu) \right\} \quad (3.10)$$

kde μ je vektor stredných hodnôt, n je dimenzia o a C je kovariančná matica.

Dimenzia gausiánu závisí od veľkosti vektora príznakov o . Ak použijeme metódu parametrizácie signálu MFCC s deltami a akceleračnými koeficientami v nástroji HTK, tak dostaneme rozmer vektora 39 - 13 MFCC koeficientov, 13 delta koeficientov, 13 akceleračných koeficientov.

Ďalšie vylepšenie je použitie zmesi gausiánov (angl. Gaussian mixture model, GMM) vo výstupnej pravdepodobnosti namiesto jedného. Pri jednom gausiáne predpokladáme, že modelované pozorovanie je symetrické a unimodálne. To samozrejme pri modelovaní reči nie je pravda skoro nikdy a preto sa používa zmes gausiánov, ktorá je schopná modelovať aj asymetrické a viac modálne dáta. Výstupná pravdepodobnosť vyjadrená M -zložkovou zmesou je definovaná nasledovne:

$$b_j(o_t) = \sum_{m=1}^M c_{jm} \mathcal{N}(o_t, \mu_{jm}, C_{jm}) \quad (3.11)$$

kde c_{jm} je váha m -tého komponentu pre stav j a musí platiť $\sum_{m=1}^M c_{jm} = 1$, $c_{jm} > 0$.

3.3 Inicializácia HMM

Na začiatku treba hodnoty A, B pre HMM nejakým spôsobom odhadnúť. Čím presnejšie sa A a B odhadnú, tým menší čas je potrebný na natrénovanie modelov. Jedna z možností je použiť náhodné parametre a následne ich postupom spomínaným v 3.4 vylepšovať.

Nástroj HTK však používa rozumnejší spôsob odhadu výstupnej pravdepodobnosti B . Trénovacie dáta pre konkrétny model rovnomerne rozdelí medzi jednotlivé stavy a použije ich priemer ako nové hodnoty pre μ_j a C_j . Tento spôsob inicializácie je však

vhodný len pre HMM s ľavo-pravou alebo doprednou topológiou. Výpočet inicializácie parametrov pre vektor príznakov O , dĺžky T :

$$\mu_j = \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T o_t \quad (3.12)$$

$$C_j = \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T (o_t - \mu_j)(o_t - \mu_j)^T \quad (3.13)$$

Potom pomocou Viterbiho algoritmu, ktorý je podrobne opísaný v sekcii 3.5, nájde najpravdepodobnejšiu cestu v modeli, znova rozdelí tréningové pozorovania a prepočíta hodnoty strednej hodnoty a kovariannej matice. Tento postup sa opakuje, kým sa nový odhad líši od starého.

3.4 Trénovanie HMM

Najpoužívanejší spôsob vylepšovania parametrov HMM je Baum-Welchov odhad. Princíp je podobný ako pri inicializácii parametrov opísanom v 3.3. Snažíme sa maximalizovať pravdepodobnosť vygenerovania postupnosti pozorovaní O modelom M . Odhad opakujeme, kým platí:

$$P(O|M^\theta) \geq P(O|M) \quad (3.14)$$

kde M^θ označuje nový model s upravenými parametrami.

Vzťah odhadu parametrov je nasledovný:

$$\mu_j = \frac{\sum_{t=1}^T L_j(t) o(t)}{\sum_{t=1}^T L_j(t)} \quad (3.15)$$

$$\Sigma_j = \frac{\sum_{t=1}^T L_j(t) (o_t - \mu_j)(o_t - \mu_j)^T}{\sum_{t=1}^T L_j(t)} \quad (3.16)$$

kde $L_j(t)$ označuje pravdepodobnosť, že sa model nachádza v čase t v stave j pri generovaní pozorovaní O , teda $P(x(t) = j | O, M)$.

Rozdiel oproti vzťahom 3.12 a 3.13 je ten, že jednotlivé pozorovania nie sú priradené ku konkrétnemu stavu, ale prispievajú k odhadu parametrov vo všetkých stavoch v pomere pravdepodobnosti, že sa model bude nachádzať v stave, ktorý upravujeme, keď bolo o_t pozorované.

Pravdepodobnosť $L_j(t)$ sa dá efektívne vypočítať forward-backward algoritmom pre model M s veľkosťou množiny stavov $|Q| = N$ a veľkosťou vektora pozorovaní $|O| = T$.

Dopredný smer (forward) označíme $\alpha_j(t)$ a je to pravdepodobnosť definovaná nasledovne:

$$\alpha_j(t) = P(o_1, o_2 \dots o_t, x(t) = j | M) \quad (3.17)$$

teda pravdepodobnosť pozorovania prvých t príznakov a skončenia v stave j . $\alpha_j(t)$ sa dá vypočítať rekurzívnym vzorcom [10]:

$$\alpha_j(t) = \left[\sum_{i=2}^{N-1} \alpha_i(t-1) a_{ij} \right] b_j(o_t) \quad (3.18)$$

Podmienky pre vzťah 3.18 sú:

$$\alpha_1(1) = 1 \quad (3.19)$$

lebo vždy začíname v špeciálnom začiatkovom stave a :

$$\alpha_j(1) = a_{1j} b_j(o_1) \quad (3.20)$$

pre $1 < j < N$. Záverečná podmienka je definovaná nasledovne:

$$\alpha_N(T) = \sum_{i=2}^{N-1} \alpha_i(T) a_{iN} \quad (3.21)$$

Spätný smer (backward) označíme $\beta_j(t)$ a je to pravdepodobnosť:

$$\beta_j(t) = P(o_{t+1}, o_{t+2}, \dots, o_T | x(t) = j, M) \quad (3.22)$$

Vzorec na výpočet je rekurzívny ako v doprednej časti [10]:

$$\beta_i(t) = \sum_{j=2}^{N-1} a_{ij} b_j(o_{t+1}) \beta_j(t+1) \quad (3.23)$$

Podmienka je:

$$\beta_i(T) = a_{iN} \quad (3.24)$$

pre $1 < i < N$. Záverečná podmienka je:

$$\beta_1(1) = \sum_{j=2}^{N-1} a_{1j} b_j(o_1) \beta_j(1) \quad (3.25)$$

Keď máme vypočítané oba smery α_j a β_j , môžeme ich použiť na výpočet $L_j(t)$ nasledovne [10]:

$$\begin{aligned} L_j(t) &= P(x(t) = j | O, M) \\ &= \frac{P(O, x(t) = j | M)}{P(O | M)} \\ &= \frac{\alpha_j(t) \beta_j(t)}{\sum_{i=2}^{N-1} \alpha_i(t) \beta_i(t)} \end{aligned} \quad (3.26)$$

Ukázali sme si ako sa aktualizuje parameter B . Aby bolo tréovanie modelu kompletne, treba nám ešte aktualizovať parameter A . Použijeme už uvedené pravdepodobnosti $\alpha_j(t)$, $\beta_i(t)$, $L_j(t)$ a zadefinujeme novú pravdepodobnosť $L_{ij}^0(t)$, ktorá značí pravdepodobnosť, že model bude v stave i v čase t a v stave j v čase $t + 1$:

$$L_{ij}^0(t) = P(x(t) = i, x(t + 1) = j | O, M) \quad (3.27)$$

Vypočítame ju nasledovne:

$$L_{ij}^0(t) = \frac{\alpha_i(t)a_{ij}\beta_j(t + 1)b_j(o_{t+1})}{\sum_{i=2}^{N-1} \sum_{j=1}^{N-1} \alpha_i(t)a_{ij}\beta_j(t + 1)b_j(o_{t+1})} \quad (3.28)$$

Potom nám stačí aktualizovať A podľa vzťahu [21]:

$$a_{ij} = \frac{\sum_{t=1}^{T-1} L_{ij}(t)}{\sum_{t=1}^{T-1} L_{ij}^0(t)} \quad (3.29)$$

Uvedené vzťahy platia pre tréovanie HMM modelu pre jedno pozorovanie O . Keď ich máme viacero, môžeme upravovať parameter postupne pre každé pozorovanie. Nežiaduci následok tohto postupu je adaptovanie modelu na posledné tréované dáta. Lepšia možnosť je tréovať model naraz pre všetky pozorovania [20]. Predchádzajúce vzťahy je ale treba rozšíriť pre viacero pozorovaní $O_1 \dots O_n$. Viac informácií o tomto prípade sa môžeme dozvedieť v práci [20].

3.5 Viterbiho algoritmus

Ako sme si už spomenuli v sekcii 3.1, HMM v rozpoznávaní reči hrajú úlohu určovania pravdepodobnosti $P(O|w_i)$, ak ku každému slovu priradíme jeden HMM model a budeme ich považovať za ekvivalenté. Teda $P(O|w_i) = P(O|M)$, kde M je HMM model pre slovo w_i . Taktiež sme si spomínali, že $P(O|M)$ sa počíta vzťahom 3.4, čo je ale výpočtovovo náročné, preto sa výsledok aproximuje hľadaním najpravdepodobnejšej cesty v modeli pre dané pozorovanie O . Viterbiho algoritmus nám slúži presne na túto úlohu. Je definovaný rekurzívne a efektívne sa dá implementovať pomocou dynamického programovania.

Nech $v_j(t)$ je pravdepodobnosť najpravdepodobnejšej cesty, ktorá sa nachádza v čase t v stave j . Vypočítame ju nasledovne pre model M a N stavmi:

$$v_j(t) = \max_i^N \{v_i(t - 1)a_{ij}b_j(o_t)\} \quad (3.30)$$

$$v_1(1) = 1 \quad (3.31)$$

$$v_j(1) = a_{1j}b_j(o_1) \quad (3.32)$$

pre $1 < j < N$. Výsledná pravdepodobnosť bude:

$$\hat{P}(O|M) = v_N(T) = \max_i^N \{v_i(T)a_{iN}\} \quad (3.33)$$

Keďže produkt násobenia pravdepodobností bude veľmi malé číslo, ktoré môže byť podstatne menšie ako 1, používa sa logaritmickejší súčet namiesto súčinu, ktorý zachová pomer a navyše je výpočetovo jednoduchší. Namiesto výpočtu 3.30 dostaneme:

$$v_j^\theta(t) = \max_i^N \{v_i^\theta(t-1) + \log(a_{ij}) + \log(b_j(o_t))\} \quad (3.34)$$

Ak si okrem maximálnej pravdepodobnosti budeme v rekurzii pamätať aj stav, ktorý ju dosiahol, čiže:

$$\arg \max_i^N \{v_i^\theta(t-1) + \log(a_{ij}) + \log(b_j(o_t))\} \quad (3.35)$$

budeme vedieť spätne zrekonštruovať najpravdepodobnejšiu postupnosť stavov.

4. HTK

Z predchádzajúcej kapitoly vidíme, že skryté Markovovské modely sú pomerne zložitý koncept a správna a efektívna implementácia by nebola triviálna. Preto sa vyvinuli nástroje, ktoré nám prácu s nimi uľahčujú. V tejto kapitole si povieme niečo o nástroji HTK [2] (z angl. hidden Markov model toolkit) a uvedieme si aj iné systémy umožňujúce prácu s HMM.

4.1 HTK toolkit

HTK je nástroj vyvinutý na Cambridge University. Primárne je určený na výskum oblasti rozpoznávania reči, ale použitie môže nájsť aj v iných oblastiach používajúcich HMM, napríklad rozpoznávanie znakov alebo DNA sekvenovanie. Poskytuje viacero nástrojov na spracovanie signálu, inicializáciu HMM modelov, ich tréning a analýzu výsledkov. Takisto je k HTK vydaná podrobná dokumentácia aj s príkladmi použitia [2]. Uvedieme si základné a najpoužívanejšie nástroje v rôznych fázach vývoja ASR systému pomocou HMM.

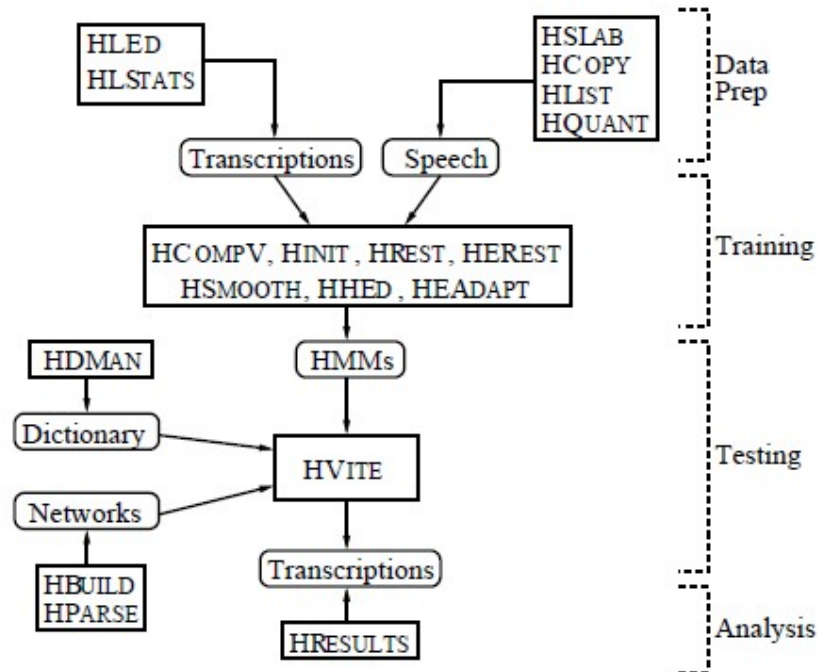
Príprava dát: na začiatku treba pripraviť trénovaciu a testovaciu množinu nahrávok spolu s ich transkripciou - HSLAB. Na manipuláciu s nahrávkami ako je ich spájanie, delenie a ich parametrizáciu slúži HCopy. Na konvertovanie a upravovanie súborov s transkripciou reči slúži HLed.

Trénovanie: Po vytvorení vhodnej HMM architektúry a vytvorení prototypov modelov (ručne editované textové súbory) ich môžeme inicializovať. Na inicializovanie a prvotný odhad parametrov pomocou Viterbiho algoritmu má systém HTK nástroj HInit. Potom môžeme použiť HRest alebo HERest, ktoré používajú Baum-Welch algoritmus na úpravu odhadov parametrov modelu. HHEd slúži na úpravu jednotlivých HMM, napríklad pridanie gausiánov do jednotlivých stavov. Následne treba celý model pretrénovať znova, už uvedenými nástrojmi.

Rozpoznávanie: utilita HVite realizuje samotné rozpoznávanie. Vstupom je súbor definujúci gramatiku jazyka (aké sekvencie slov sú dovolené), sieť HMM, slovník výslovnosti slov a neznámy audio súbor. Za pomoci Viterbiho algoritmu sa zistí uje prepis slova, ktorý uloží do súboru. Alternatívou k HVite je HDecode, ktorý sa hodí pre väčšie

slovníky.

Analýza: Posledný krok je zistenie úspešnosti rozpoznávania pomocou HResults. Tento nástroj porovná výstup z HVite a správny prepis audia za pomoci dynamického programovania. Spomína chyby nahradenia, odstránenia a vloženia. Na obrázku 9 môžeme vidieť spomínané fázy a nástroje poskytované HTK toolkitom.

Obr. 9: Rôzne nástroje poskytované HTK toolkitom podľa [10]

4.2 Podobné nástroje

Hoci je HTK už pomerne starý nástroj, neustále zlepšenia (posledná nová verzia je z roku 2015), podrobná dokumentácia a veľa vo ne dostupných materiálov robia z neho konkurencie schopný softvér.

O niečo novší je systém Kaldi [12]. Oproti HTK má výhodu vo nejšej licencií a dá sa viac upraviť podľa potrieb. Na druhej strane mu chýba podrobná a zrozumiteľná dokumentácia akou disponuje HTK. Podrobnejšej analýze týchto dvoch nástrojov sa venovala táto práca [9]. Na vykonanom teste dosiahli porovnateľné výsledky, Kaldi o niečo lepšie.

Posledným nástrojom, ktorý spomenieme je CMUSphinx [13]. Jeho výhodou je podpora jazykov Java a Python, čo ho robí použiteľným v mnohých prostrediach. Taktiež ponúka od staršej verzie Pocketsphinx, ktorá beží aj na operačných systémoch Android, teda je použiteľná v mobilných aplikáciách. Je však viac kompaktný a neponúka také

podrobné možnosti stavby modelov a ich tréovania ako HTK alebo Kaldi.

4.3 Inštalácia HTK

Návod na inštaláciu HTK na operačných systémoch Linux aj Windows, je dostupný online [2]. Inštalácia by mala byť pomerne priamou, autor práce však mal s ňou problémy na linuxovej distribúcii Debian, preto sa rozhodol uviesť pár bodov, ktoré odstránia prípadné problémy.

Nástroje HTK sú 32-bitové aplikácie, čo spôsobuje problémy s grafickými knižnicami na 64-bitových systémoch. Jediný spôsob, ktorý sa osvedčil bolo vynechať z kompilácie nástroj HSlab, ktorý jediný používa tieto knižnice. Skript `configure` bolo treba spustiť nasledovne:

```
$ configure --without-x --disable-hslab
```

HSlab slúži na nahrávanie reči a tvorbu súborov s transkripciou reči na tréovanie. Alternatíva k nemu je napríklad program `Wavesurfer` [14] alebo `Audacity` [15].

Druhou chybou, ktorá sa vyskytla po spustení príkazu `make install` bolo nesprávne odsadenie v skripte `Makefile`. V adresári `htk/HLMTools` ho treba upraviť. Na riadku 77 vymažeme odsadenie tvorené medzerami a nahradíme ich tabulátorom.

5. Návrh

Hlavným cieľom našej práce bolo navrhnuť a implementovať funkčný systém na rozpoznávanie reči, týkajúci sa opisu objektov na scéne v angličtine. Rozpoznávač by mal slúžiť ako hlasové ovládanie systému robotickej ruky a kamery, ktorý rozpoznáva objekty na scéne, vie určiť ich polohu a následne s nimi hýbať. Keďže náš výsledný systém na rozpoznávanie povelov ruke bude reálne nasadený do prevádzky, musíme dosiahnuť úspešnosť blížiacu sa k 100%. Budeme sa snažiť zvýšiť úspešnosť rozpoznávania aj za cenu závislosti na rečníkoch a obmedzení používania na konkrétny hardvér.

Úlohy, ktoré musíme vyriešiť je niekoľko:

- Vytvorenie dátovej množiny hlasových nahrávok podľa definovanej slovnéj zásoby, potrebných na tréning a testovanie.
- Návrh skrytých Markovovských modelov pre účely rozpoznávania reči v nástroji HTK a ich natréningovanie.
- Detekcia reči a ticha zo vstupného signálu. Extrakcia intervalov, kde používateľ rozpráva.
- Vytvorenie intuitívneho používateľského rozhrania pre interakciu s celým systémom.

5.1 Slovná zásoba

Ako sme už spomínali, rozpoznávač budeme anglické slová. Celá slovná zásoba sa skladá z 19 slov, z ktorých je povolené robiť určité typy vetných konštrukcií. Rozpoznávač budeme tieto slová:

farby: *red, blue, green, yellow*

slovesá: *put, grasp, move, give-me, is*

objekty: *cube, block, cylinder*

príslovky: *left, right, middle, where*

predložky: *in, on*

leny¹: *the*

¹v slovenskom jazyku takýto slovný druh neexistuje, v anglickom je len the slovný druh determiner

Dovolené typy viet môžeme pomocou logických operátorov & a |, ktoré znamenajú a resp. alebo a premenných definovať nasledovne:

```
$color = red | blue | green | yellow ;
$verb = put | grasp | move | give-me ;
$object = cube | block | cylinder ;
$adv = left | right ;

(($verb $color $object) |
($color $object is ((in the middle) | (on the $adv))) |
(where is $color $object))
```

5.2 Dátová množina

Zostavenie správnej množiny tréningových dát je veľmi dôležité pre správne fungovanie systému. HMM modely sa prispôbia dátam rečníkov, na ktorých boli tréňované a teda budú ich hlasy rozpoznávať s vyššou úspešnosťou. Dátová množina by však mala byť dostatočne veľká a rôznorodá, teda aby obsahovala čo najviac rôznych variantov vyslovení slova. Často práve od veľkosti a rôznorodosti závisí či je výsledný systém závislý na rečníkovi alebo nie.

Pri dátach, ktoré sú potrebné na tréning aj testovanie platí pravidlo: čím viac tým lepšie. Samozrejme dáta treba ale následne spracovať, priradiť k nim príslušné transkripcie potrebné na tréning, čo je časovo náročné. Preto sa často používajú veľké databázy zvukových nahrávok (angl. speech corpuses) s príslušným textovým prekladom. My sme sa však nerozhodli ísť týmto smerom, keďže takéto databázy obsahujú nahrávky rôznych kvalít, na rôznych mikrofónoch, obsahujú rôzny pomer šumu a reči. Toto je výhoda pri tréningu všeobecných rozpoznávacích, určených pre veľakou početnosťou používateľov, veľakou prostredím. Tým, že náš systém bude používaný v konkrétnych podmienkach, vieme tieto podmienky namodelovať aj pri nahrávaní dátovej množiny a tým maximalizovať úspešnosť rozpoznávania. Samozrejme pri zmene niektorého z našich predpokladov, napríklad pri použití vstavaného mikrofónu z laptopu namiesto headsetovej súpravy, bude náš systém nepoužiteľný.

5.3 Návrh HMM

HMM musíme navrhnuť tak, aby čo najlepšie modelovali slová, resp. časti slov, ktoré k nim prislúchajú. Pri návrhu skrytých Markovovských modelov záleží na nasledu-

júcich parametroch:

- topológia - počet stavov v modeli, aké prechody sú dovolené medzi stavmi
- rozloženie výstupnej pravdepodobnosti - môžeme zvoliť diskkrétne rozdelenie alebo spojité, definované jedným gausiánom, alebo ich zmesou
- spájanie modelov - HMM môžeme spájať do väčších celkov (slová, vety), je potrebné definovať pravidlá ich spájania

Následne je potrebné vybrať správne metódy inicializácie a trénovania modelov, ktoré maximalizujú pravdepodobnosť modelu pre prislúchajúce slovo.

5.4 Detekcia hlasu

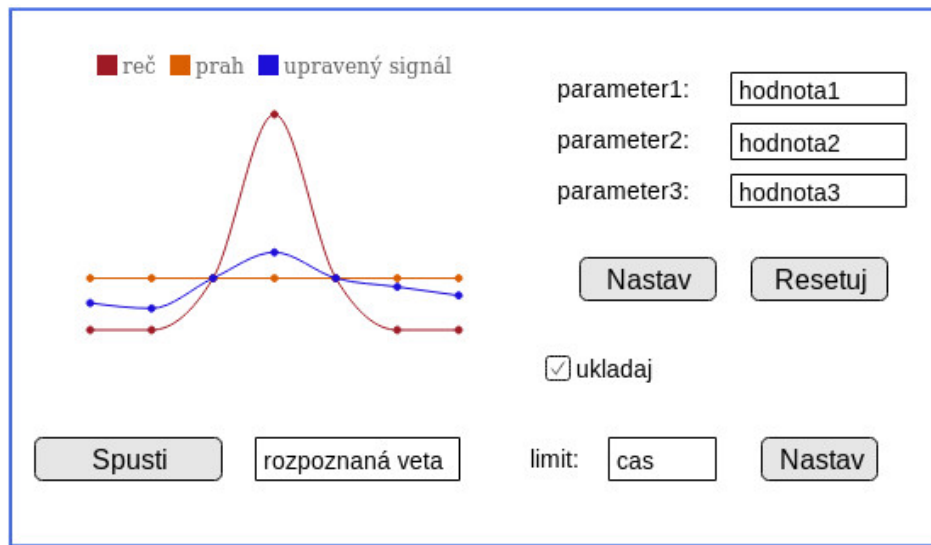
Na použitie systému koncovým používateľom je potrebné zaoberať sa aj detekciou reči. Musíme vedieť, kedy používateľ rozpráva a kedy je signál tvorený len šumom, prípadne vzdialenými hlasmi alebo inými zvukmi. Tento problém má skratku VAD (z angl. voice activity detection). VAD systémy môžu pracovať v reálnom čase alebo analyzovať už ukončenú nahrávku, čo je jednoduchšie. Nás bude samozrejme zaujímať prvá možnosť. VAD systém pracujúci v reálnom čase nemôže byť výpočtový náročný, ale musí byť dostatočne presný.

5.5 Špecifikácia požiadaviek na výsledný systém

Následujúce body definujú aké požiadavky bude náš softvér spĺňať:

- Spustenie/zastavenie rozpoznávanie viet v reálnom čase. Systém sám vyextrahuje čas signálu s rečou dostatočnej dĺžky a rozpozná ju.
- Používateľ bude môcť zrušiť odoslanie rozpoznaného povelu robotической ruke do časového limitu. časový limit bude možné upravovať.
- Možnosť ukladať rozpoznané povely aj so zvukovým súborom.
- Možnosť upraviť parametre detekcie reči.

5.6 Používateľské rozhranie

Obr. 10: Návrh používateľského prostredia

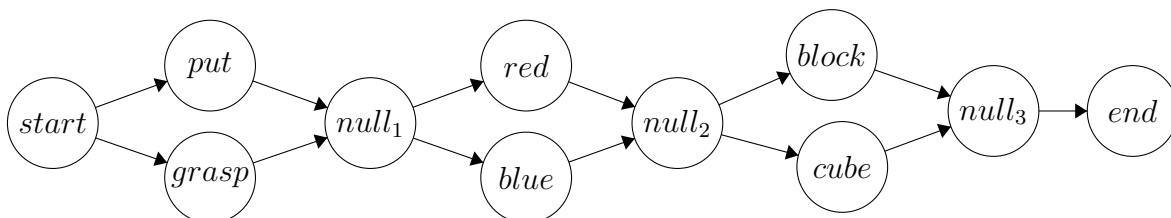
Na obrázku 10 je zobrazený návrh používateľského prostredia nášho systému. Obsahuje zobrazenie signálu upraveného pre potreby detekcie reči, prah, ktorý oddeľuje reč od signálu a krivku, ktorá oddeľuje, ktorá čas signálu bola označená ako povel. Bude slúžiť na spätnú väzbu používateľovi, aby vedel akou intenzitou má rozprávať, prípadne ako upraviť parametre detekcie reči, ak ich systém nedetekuje správne. Na pravej strane sa nachádzajú vstupné polia na zobrazenie a úpravu parametrov, spolu s tlačidlami na ich nastavenie a resetovanie. Pod nimi je zaškrŕtávacie pole na potvrdenie alebo zrušenie ukladania nahrávok. Spodný panel obsahuje tlačidlo na spustenie systému, úsek na zobrazenie rozpoznanej reči a nástroje na úpravu časového limitu.

6. Implementácia a experimenty

V tejto kapitole sa budeme venovať implementácii systému, použitým postupom, technológiám a experimentom.

6.1 Gramatika jazyka

V sekcii 5.1 sme si pomocou logických operátorov a premenných definovali povolenú gramatiku viet. Z takto definovanej gramatiky vieme pomocou nástroja HParse vygenerovať sieť v SLF formáte (angl. standard lattice format), ktorá povoľuje prechody iba správnym typom viet. Keďže sieť vygenerovaná podľa nami definovaných pravidiel by mala mať až 43 stavov a 64 hrán, ukážeme si vizualizáciu siete pre prvý typ vety: (*\$verb \$color \$object*) a všetky premenné obmedzíme iba na prvé dve hodnoty.

Obr. 11: Sieť pre gramatiku vety

Môžeme si všimnúť, že boli vygenerované aj stavy, ktoré nereprezentujú žiadne HMM: $null_x$. Slúžia na optimalizáciu siete, konkrétne na zníženie počtu hrán. V tomto zjednodušenom príklade nám neušetrili žiadne hrany, dokonca jednu pridali, ale keby sme neobmedzili hodnoty premenných len na prvé dve, tak by bola optimalizácia viditeľná.

Na takto realizovanej sieti, kde každý stav je HMM model pre konkrétne slovo vieme realizovať Viterbiho algoritmus spomínaný v sekcii 3.5. Ak používame rozpoznávanie pomocou trifónov, tak nám pribudne ešte jedna úroveň siete: slová \rightarrow trifóny \rightarrow HMM modely.

6.2 Dátová množina

Na tréovanie sme zostavili množinu 54 viet, ktoré patria do našej gramatiky a snažili sme sa aby slová boli rovnomerne zastúpené a aby sa vyskytovali v rôznych kontextoch. Dokopy sme nahrali 13 minút a 26 sekúnd tréovacích nahrávok od 6 rôznych rečníkov. Získali sme tak 324 viet (1368 slov). Testovací scenár tvorilo 22 viet, ktoré sa nahrávali samostatne od tréovacích. Tie sme získali aj od 4 nových rečníkov, na ktorých nebol systém tréovaný. Nakoniec sme nahrali ešte testovací scenár od troch ženských rečníkov, ten však budeme posudzovať samostatne. Tieto testovacie dátové množiny si označíme nasledovne:

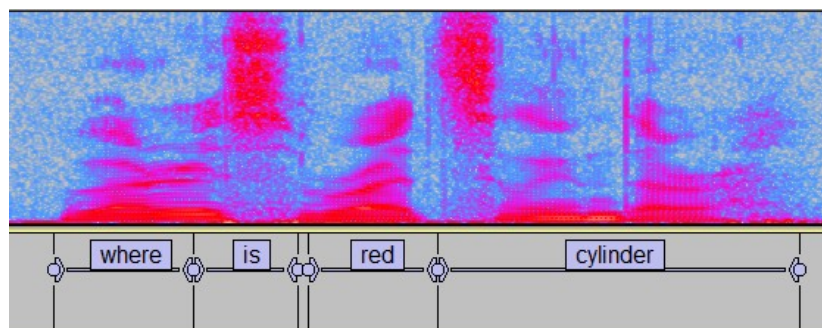
DM_z - testovacie nahrávky 6 známych rečníkov, 132 viet

DM_n - testovacie nahrávky 4 neznámych rečníkov, 88 viet

DM_{zn} - $DM_z \cup DM_n$, 220 viet (880 slov)

DM_d - testovacie nahrávky od 3 ženských rečníkov, 66 viet

K nahrávkam určeným na tréovanie bolo treba pridať časový preklad, tzn. presne označiť intervaly slov s ich transkripciou. Je to zdĺhavá práca a preto je užšie určiť presné hranice slov. Na obrázku 12 môžeme vidieť spektrogram¹ nahrávky a k nej priradený prepis v programe Audacity [15]. Následne treba ešte previesť prepis do HTK formátu, čo sme vyriešili jednoduchým python skriptom.

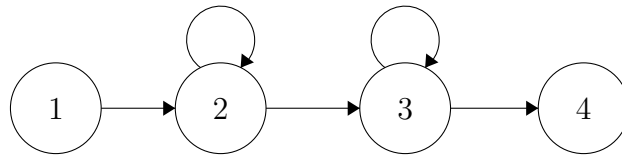

Obr. 12: Označovanie slov v tréovacích nahrávkach

6.3 HMM modely

Napriek tomu, že modely celých slov nie sú veľmi úspešné v praxi, my sme sa im rozhodli venovať. Môžeme si to dovoliť vzhľadom k malej a uzavretej slovnej zásobe. O akávkame vyššiu úspešnosť rozpoznať a, keďže bude o jednu úroveň spájania modelov menej. Použili sme doprednú topológiu, teda prechod v HMM je možný len do najbližšieho nasledujúceho stavu alebo do aktuálneho stavu. Samozrejme okrem špeciálneho začiatku a koncového stavu, ako môžeme vidieť na obrázku 13.

¹zobrazuje zmenu frekvencií v čase

Obr. 13: Dopredná topológia HMM s 2 emitujúcimi stavmi

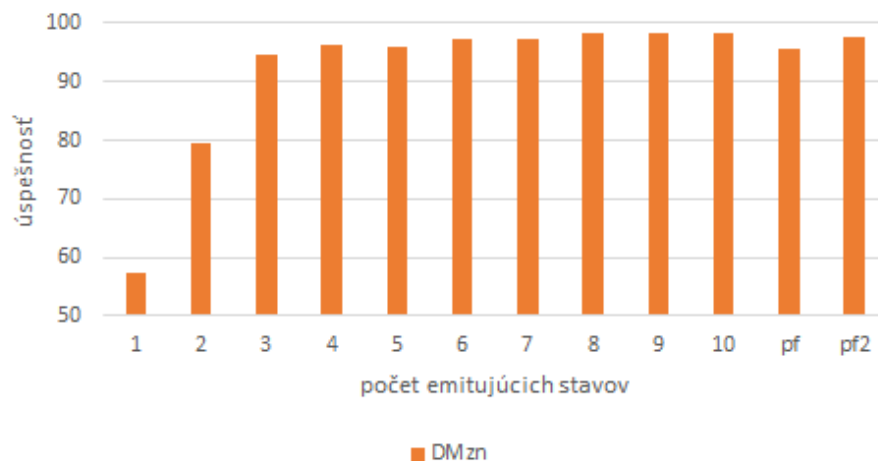
V HTK definujeme modely pomocou konfiguračných súborov, kde uríme počet stavov, definujeme stredné hodnoty a rozptyl gausiánov v jednotlivých stavoch. Takisto definujeme maticu s pravdepodobnosťami prechodov medzi stavmi a tou uríme aj topológiu modelu. Príklad definovania gausiánu v stave a prechodovej matice pre dopredný model s 5 stavmi v konfiguračnom súbore:

```

<State> 2
  <Mean> 39
    0.0 0.0 0.0 ...
  <Variance> 39
    1.0 1.0 1.0 ...
...
<TransP> 5
0.0 1.0 0.0 0.0 0.0
0.0 0.6 0.4 0.0 0.0
0.0 0.0 0.6 0.4 0.0
0.0 0.0 0.0 0.7 0.3
0.0 0.0 0.0 0.0 0.0
  
```

Pri inicializácii a tréovaní sme použili nástroje HVite a HRest. Princíp inicializácie pomocou HVite je vysvetlený v sekcii 3.3. Zo všetkých nahrávok určených na tréovanie sme vybrali úseky, ktoré boli označené prekladom slova, ktorého model sme práve tréovali a tie sa použili na inicializáciu modelov. Následne sme aplikovali Baum-Welchov algoritmus pomocou HRest-u, ktorý odhadol finálne parametre modelov. Podrobný popis toho procesu je popísaný v sekcii 3.4. Vyskúšali sme aj viacnásobné použitie Baum-Welch algoritmu, ktoré bolo použité v práci [20], ale dosiahli sme rovnaké výsledky ako pri jednom použití. Ako metódu parametrizácie signálu sme zvolili MFCC koeficienty, spolu s energiou segmentu, delta a akceleračnými koeficientami.

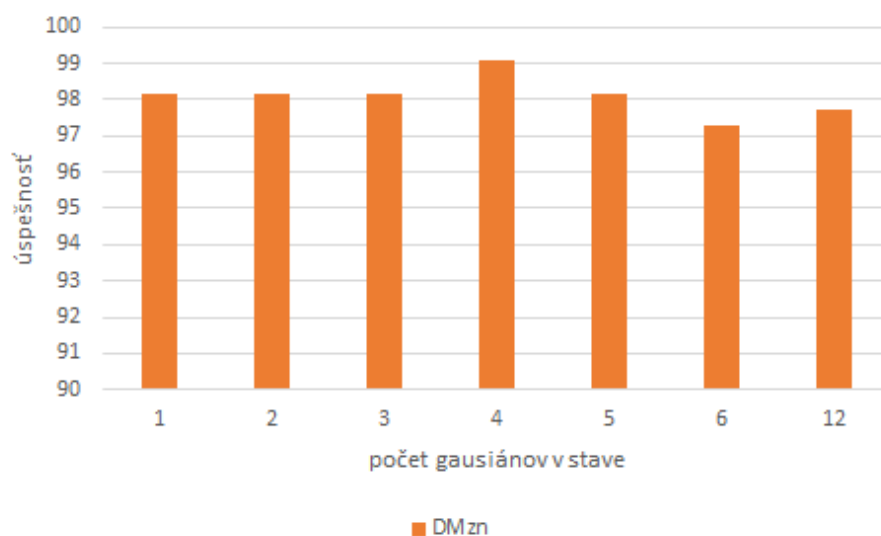
Dôležité je zvoliť správny počet stavov HMM, na grafe 14 je zobrazená úspešnosť nášho rozpoznávania pri rôznych počtoch emitujúcich stavov. pf a pf^2 označujú modely, kde počet stavov rovná početu foném v slove, resp. kde je počet stavov dvojnásobný oproti početu foném. Takáto topológia je logická, keďže dlhšie slovo by malo byť lepšie modelované viacerými stavmi. Udávané percentá sú úspešnosti rozpoznania viet, to znamená, že ak jedno slovo vo vete je rozpoznané nesprávne, celá veta je označená ako nesprávna aj keď zvyšné slová boli správne.

Obr. 14: Úspešnosť rozpoznávania v závislosti od počtu emitujúcich stavov

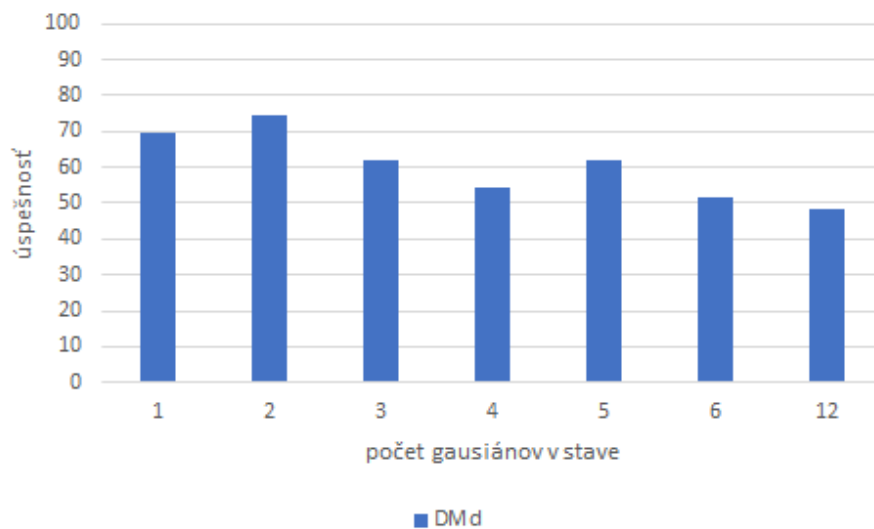
Najvyššia dosiahnutá úspešnosť bola 98.18% pri počte stavov 8, 9, 10. Úspešnosť rozpoznania slov bola v tomto prípade až 99.55%. Avšak budeme používať najúspešnejší model s najmenším počtom stavov, teda model s fixným počtom stavov 8 pre každé slovo. Z toho, že modely s počtom stavov založeným na počte foném slova neboli úspešnejšie, môžeme usúdiť, že HMM nevedí vyšší počet stavov (napríklad 8 stavov pre krátku slovo "in"), dokonca dosahujú vyššiu úspešnosť. Samozrejme je to výpočtovou náročnejšie, to by sa však prejavilo až pri veľkej slovnej zásobe.

Ako sme si spomínali v sekcii 3.2, tak na výstupné rozloženie pravdepodobnosti sa používa Gaussovo rozdelenie s rozšírením na zmesi gausiánov. Na nasledujúcom grafe vidíme zmenu úspešnosti rozpoznávania viet vzhľadom k počtu gausiánov v stave.

Obr. 15: Úspešnosť rozpoznávania v závislosti od počtu gausiánov v stave

Vidíme, že pri zvýšení na štyri gausiány v stave, nám úspešnosť stúpla na 99.09%, čo je najlepší výsledok, ktorý sa nám podarilo dosiahnuť na testovacej množine DM_{zn} . Komplikáciou je, že dosahujeme vysokú úspešnosť a zmena počtu gausiánov sa nemá vo mieste prejaviť. Vyšší počet gausiánov však znamená, že HMM budú lepšie modelovať dáta, na ktorých boli natrénované, ale zároveň sa môžu vzťahovať k neznámych dátam - reálnym, na ktorých nebol systém trénovaný. Tento efekt môžeme vidieť na nasledujúcom grafe. Zobrazuje rovnakú štatistiku ako graf 15, ale pre dátovú množinu ženských reči. Systém bol trénovaný iba na mužských hlasoch.

Obr. 16: Úspešnosť rozpoznávania v závislosti od počtu gausiánov v stave pre ženské reči

Vidíme, že pri zvýšení na dva gausiány v stave nám ešte úspešnosť stúpla, alej však bola už len nižšia. Ako najúspešnejší volíme teda model s 2 gausiánmi v stave. Síce dosiahol nižšie percentá pre mužské hlasy ako model so štyrmi, ale úspešnosť rozpoznávania ženských hlasov bola až o 20% vyššia. To sa môže hodiť v situácii ak náš systém bude chcieť používať napríklad mužský rečník s vyšším hlasom.

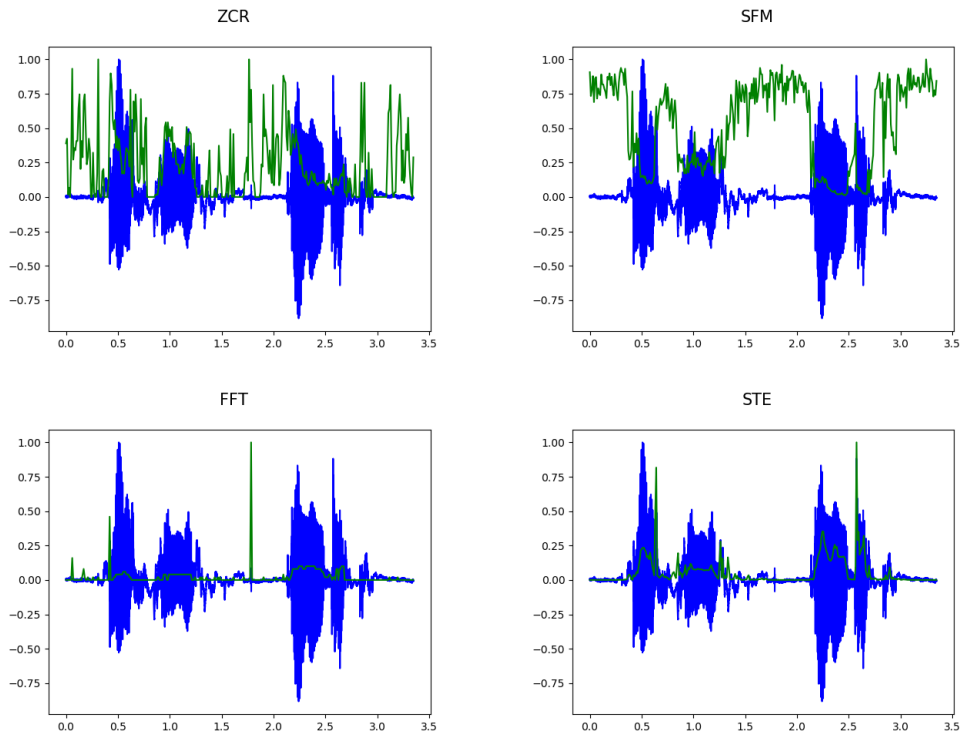
Proces inicializácie, tréningu a upravovania parametrov modelu pomocou nástrojov HTK, sme automatizovali bash skriptami, keďže systém sme vyvíjali na operačnom systéme Linux.

6.4 Detekcia reči

Nástroj HTK ponúka vlastnú implementáciu VAD systému priamo prepojenú s nástrojmi na rozpoznávanie. Naše experimenty však ukázali veľké nedostatky. Takmer vždy bol odseknutý začiatok reči o niečo kdesiat sekundy, čo robí systém prakticky nepoužiteľný. Taktiež mu chýbajú funkcionality napríklad na uloženie častí nahrávky s

reou, čo je dôležité pre testovanie. Keže správne fungujúca detekcia reí je pre reálne použitie rozpoznáva a reí absolútne kúová, rozhodli sme sa naprogramovať vlastný systém.

VAD systém pracujúci v reálnomase nemôže by výpo tovo náro ný, ale musí by dostato ne presný. Vyskúšali sme metódy analýzy signálu spomenuté v sekcii 2.4. Ich porovnanie na rovnakej zvukovej nahrávke je zobrazené na obrázku 17.

Obr. 17: Rôzne druhy analýzy signálu

Pri našich experimentoch sa osved ili hlavne analýzy SFM a STE. Nakoniec sme sa rozhodli použiť práve krátkodobú energiu, ktorá je nielen najmenej náro ná, ale najlepšie zachytáva okraje slov, ktoré splyvali s okolitým šumom.

6.4.1 VAD algoritmus

Pri návrhu algoritmu na detekciu reí sme sa inšpirovali prácou [25] a ako hlavné kritérium sme použili krátkodobú energiu. Pseudokód hlavnej ásti procesu je nasledovný:

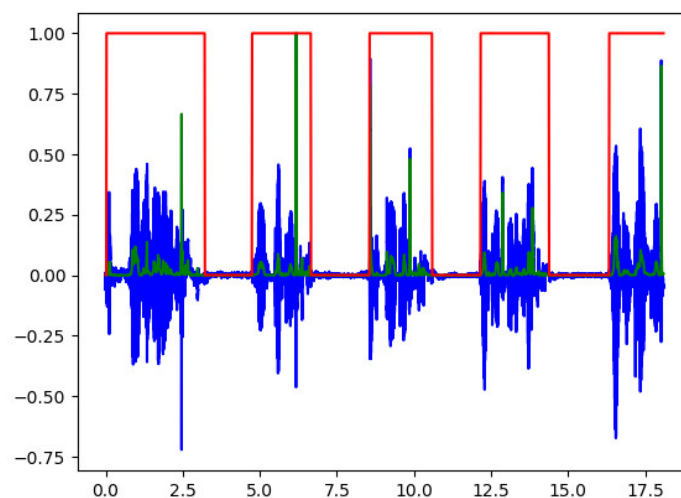
VAD

```

rámce ← vypoítaj rámce dĺžky 10ms zo vstupného signálu
prah ← úvodný STE prah
šum ← z prvých 30 rámcov vypoítaj priemernú hodnotu STE
prah ← prah *  $\log_{10}(\text{šum})$ 
intervaly ← pole trojíc (stav, trvanie, signál), označuje súvislé intervaly reči/ticha
for all rámce do
  ste ← vypoítaj hodnotu STE
  if (ste - šum) > prah then
    označ rámec ako reči
  else
    označ rámec ako ticho
    šum ← 0.8 * šum + 0.2 * ste
  end if
  intervaly[n] ← aktualizuj (stav, trvanie, signál)
    ← ignoruj ticho kratšie ako 10 rámcov za sebou
    ← ignoruj reči kratšiu ako 5 rámcov za sebou
  if (intervaly[n].stav = ticho and intervaly[n].trvanie > maximálna dĺžka ticha and
intervaly[n-1].trvanie = reči and intervaly[n-1].trvanie > minimálna dĺžka reči)
  then
    rozšír intervaly[n-1] o rámce s rečou na okrajoch
    ulož a rozpoznaj intervaly[n-1].signál
  end if
end for=0

```

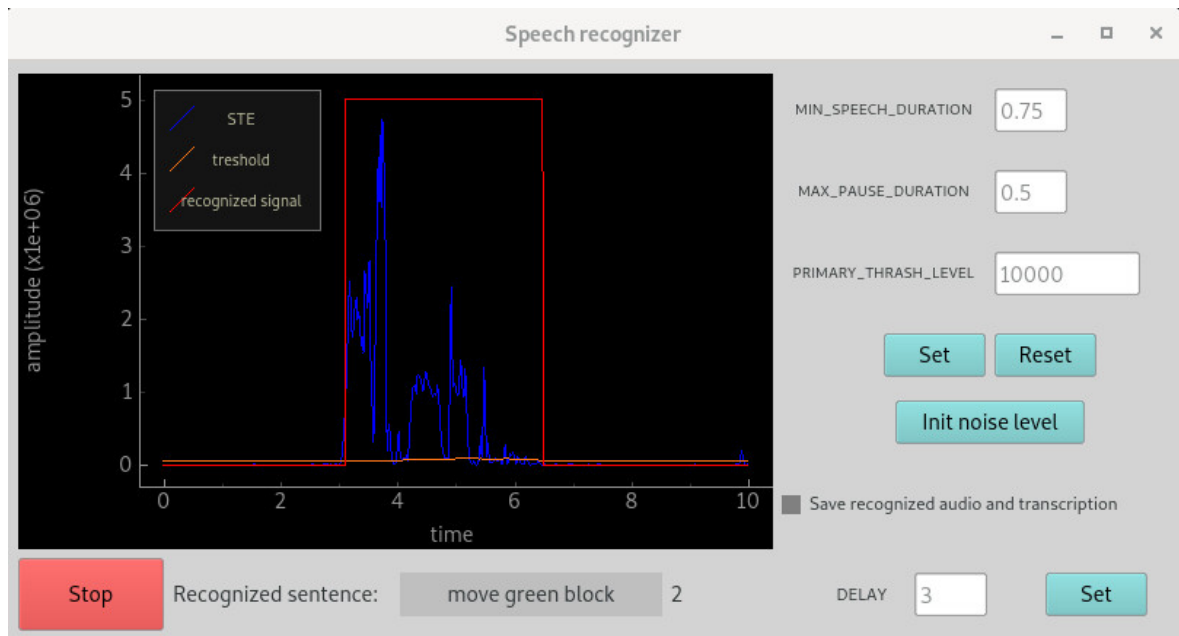
Ukážku práce opísaného algoritmu môžeme vidieť na obrázku 18.

Obr. 18: Oddelenie častí signálu pre rozpoznávanie

Algoritmus sme implementovali v Pythone 3. Na prácu s audio signálom sme použili moduly pyaudio, wave a numpy.

6.5 Používateľské prostredie

Obr. 19: Používateľské rozhranie systému

Obrázok 19 zobrazuje používateľské rozhranie našej aplikácie. Na vývoj grafického prostredia sme sa rozhodli použiť modul PyQt4. Rieši prepojenie Pythonu 3 s multiplatformovou knižnicou Qt. Zobrazená je ukážka stavu, keď systém označil a rozpoznal ju. Vďaka rozpoznanej vety beží časovač, do konca ktorého je možné zrušiť klávesou "medzera" odoslanie povelu do cieľového zariadenia. Blok napravo obsahuje nastavenia pre úpravu detekcie reči.

MIN_SPEECH_DURATION je minimálna dĺžka vety, ktorú sa systém pokúsi rozpoznať.

MAX_PAUSE_DURATION označuje maximálnu dĺžku ticha, ktorú môže používateľ spraviť medzi slovami v jednom povelí. Pri dlhšej pauze to systém vyhodnotí ako dve samostatné vety.

PRIMARY_THRASH_LEVEL označuje experimentálnu hodnotu prahu. V algoritme VAD je táto hodnota uvedená ako *úvodný STE prah*. Je možné tieto hodnoty upraviť a následne nastaviť, prípadne resetovať na pôvodné. Posledný prvok je tlačidlo na znova vypísanie šumu, ktorý bol pôvodne inicializovaný z prvých 30 rámcov (300ms).

Záver

V našej práci sme sa venovali rozpoznávaniu reči pomocou skrytých Markovovských modelov. Popísali sme teóriu potrebnú na ich inicializáciu, tréning a samotné rozpoznávanie. Pomocou nástroja HTK sme navrhli systém na rozpoznávanie niekedy typov anglických viet - povelov, zložených z 19 slov. Nahráli a spracovali sme vlastnú dátovú množinu zvukových nahrávok, na ktorých sme systém natrénovali a otestovali. Ten sme následne implementovali do výslednej aplikácie, ktorá slúži ako hlasové ovládanie robotického zariadenia. Kvôli zvýšeniu úspešnosti výsledného softvéru, sme sa rozhodli systém trénovať len na mužských rečiach.

Použili sme modely celých slov doprednej topológie. Vyskúšali sme rôzne počty stavov a rôzne rozloženia výstupnej pravdepodobnosti. Najvyššia dosiahnutá úspešnosť rozpoznania bola 99.09% pri testovacej množine vo výške 220 povelov. Pre samotné slová, ktorých bolo 880, bola úspešnosť 99.77%. Testovacia množina pozostávala z nahrávok 6 rečiach, na ktorých bol systém trénovaný a 4 rečiach, ktoré boli neznáme. Pre známych rečiach sme dosiahli úspešnosť 100%, pre neznámych 97.72%. Môžeme teda zhodnotiť, že náš systém je nezávislý na mužskom rečiach. Skúsili sme rozpoznať aj 3 ženské reči a pri výške testovacej množiny 66 povelov sme dosiahli najvyššiu úspešnosť 74.24%.

Súčasťou našej výslednej aplikácie je aj systém na detekciu reči založený na krátkodobej energii, ktorý vyextrahuje dostatočne dlhé úseky reči zo vstupného zvukového signálu z mikrofónu a tie sa následne rozpoznávajú. Používateľ interaguje s aplikáciou pomocou jednoduchého grafického rozhrania, ktoré zobrazuje všetky dôležité informácie a umožňuje upravovať niektoré parametre.

Všeobecnosť nášho rozpoznávacieho systému by určite pomohla väčšiu tréningovú množinu, obsahujúcu viac rečiach. Do budúcnosti by mohlo byť zaujímavé systém rozšíriť aj o ženské reči a zachovať pri tom dosiahnutú úspešnosť. Prípadne porovnať úspešnosť našich modelov celých slov a modelov trifónov. Pravdepodobne by takto navrhnutý rozpoznávateľ dosiahol nižšiu úspešnosť, umožňoval by však ľahšie pridávať nové slová do slovného zásoby.

Pri reálnom použití nedosiahne naša aplikácia takú veľkú úspešnosť ako pri testovaní, keďže musíme počítať so špeciálnymi prípadmi, napríklad zakaškanie, nesprávne

vyslovenie slova alebo hlasný rušivý zvuk v pozadí. Napriek tomu ju hodnotíme ako úspešnú a použiteľnú na svoj účel. Pri relatívne malých zdrojoch sa nám podarilo vytvoriť systém, ktorý je vhodnejší na ovládanie nášho robotického zariadenia, ako produkty od veľkých technologických firiem.

Hoci sa môže zdať, že v oblasti rozpoznávania reči prístupu pomocou skrytých Markovovských modelov už odzvonilo, ukázali sme, že stále majú svoje miesto. V úzko špecializovaných prípadoch, ako je práve ovládanie robotického zariadenia a pri nedostatku dát, im nemôžu metódy hlbokého učenia stále konkurovať.

Literatúra

- [1] Jurafsky D., Martin J., Speech and Language Processing, Third Edition draft, 2018
- [2] HTK, Hidden Markov Model Toolkit, <http://htk.eng.cam.ac.uk/> [navštívené 8.1.2019]
- [3] Juang B. H., Rabiner L. R., Fundamentals of speech recognition, Prentice-Hall International, 1993
- [4] Juang B. H., Rabiner L. R., Automatic speech recognition—a brief history of the technology development, Georgia Institute of Technology, Atlanta, Rutgers University and the University of California, Santa Barbara, 2004
- [5] Bourlard H., Morgan N., Connectionist Speech Recognition: A Hybrid Approach, The Kluwer International Series in Engineering and Computer Science, Boston, MA: Kluwer, 1994
- [6] Rozpoznávanie foném ísel slovenského jazyka neurónovou sie ōou, Slovik V., 2007, Diplomová práca, FMFI UK
- [7] Graves A., Jaitly N., Towards End-to-End Speech Recognition with Recurrent Neural Networkss, International Conference on Machine Learning (ICML), 2014
- [8] Ritomský O., Zvýšenie úspešnosti rozpoznávania izolovaných hlások využitím techniky modelovania šumu pozadia, 2015, Bakalárska práca, FMFI UK
- [9] Šuppa M., Speech recognition based on deep Gaussian mixture models, 2016, Bakalárska práca, FMFI UK
- [10] Young S., Evermann G., Gales M., Hain T., Kershaw D., Liu X., Moore G., Odell J., Ollason D., Povey D., Valtchev V., Woodland P., The HTK Book (for HTK Version 3.4), 2006, Cambridge University Press
- [11] Young S. J., Young S., The HTK hidden Markov model toolkit:Design and philosophy, 1993, University of Cambridge, Department of Engineering
- [12] Kaldi toolkit, <http://kaldi-asr.org/> [navštívené 19.1.2019]

- [13] CMUSphinx speech recognition system, <https://cmusphinx.github.io/> [navštívené 19.1.2019]
- [14] Wavesurfer tool for sound, <http://www.speech.kth.se/wavesurfer> [navštívené 19.1.2019]
- [15] Audacity audio software, <https://www.audacityteam.org/> [navštívené 10.5.2019]
- [16] Černocký H., Zpracování řečových signálů — studijní opora, 2006, Speech@FIT, Ústav počítačové grafiky a multimédií, Fakulta informačních technologií, Vysoké učení technické v Brně
- [17] Deshmukh R.R., Saksamudre S.K., Isolated Word Recognition System for Hindi Language, JCSE-International Journal of Computer Sciences and Engineering, vol.4, Issue 7, July 2015
- [18] Das B. P., Parekh R., Recognition of Isolated Words using Features based on LPC, MFCC, ZCR and STE, with Neural Network Classifiers, International Journal of Modern Engineering Research , Vol.2, Issue.3, May-June 2012
- [19] Gales M., Young S., The Application of Hidden Markov Models in Speech Recognition, Cambridge University Engineering Department, 2008
- [20] Nagy M., Počítačové rozpoznávání řeči a výuka říčítania, 2010, Dizertačná práca, FMFI UK
- [21] Psutka J., Komunikace s počítačem mluvenou řečí, ACADEMIA, Praha, 1995
- [22] Dynamic time warping, <https://blog.mide.com/dynamic-time-warping-to-estimate-location>, [navštívené 26.5.2019]
- [23] Hamming window, <https://vru.vibrationresearch.com/lesson/averaging/>, [navštívené 26.5.2019]
- [24] Salhi L., Cherif A., Robustness of Auditory Teager Energy Cepstrum Coefficients for Classification of Pathological and Normal Voices in Noisy Environments, TheScientificWorldJournal. 2013. 435729. 10.1155/2013/435729, 2013
- [25] Moattar M. H., Homayounpour M. M., Simple but efficient real-time voice activity detection algorithm, EUSIPCO, 2009
- [26] DTW image, <https://www.mathworks.com/matlabcentral/fileexchange/43156-dynamic-time-warping-dtw> [navštívené 27.5.2019]